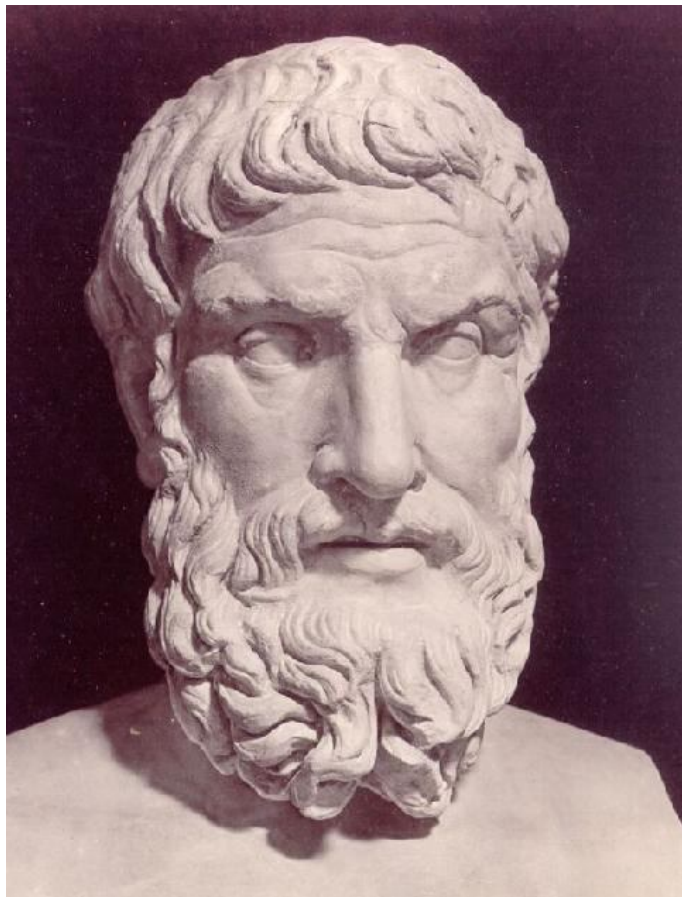

**ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ ΚΑΙ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ
ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ**

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Η ΕΠΙΚΟΥΡΕΙΑ ΤΕΧΝΗ ΤΟΥ ΖΗΝ

**ΟΝΟΜΑΤΕΠΩΝΥΜΟ: ΣΙΜΑ ΜΠΕΑΤΡΙΞ (ΑΜ 475)
ΕΠΟΠΤΗΣ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ: ΒΑΣΙΛΗΣ ΚΑΛΦΑΣ**

ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟ ΕΤΟΣ 2009-2010

‘Δεν πρέπει να προσποιούμαστε ότι φιλοσοφούμε, αλλά να φιλοσοφούμε πραγματικά. Δεν έχουμε ανάγκη να φαινόμαστε υγιείς, αλλά να είμαστε στ’αλήθεια υγιείς.’

Επίκουρος

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

1. Πρόλογος	3
2. Εισαγωγικά	4
2.1 Ηδονή στην κλασική εποχή	6
2.2 Τα Ελληνιστικά χρόνια	10
2.2.1 Κοινωνικοπολιτικές συνθήκες	10
2.2.2 Επιστήμη, παιδεία	11
2.2.3 Φιλοσοφικά ρεύματα και σχολές	12
3. Ο Επικουρισμός	14
3.1 Πηγές	14
3.2 Ο Επίκουρος και η σχολή του Κήπου	16
3.3 Η φιλοσοφία του Επίκουρου	17
3.3.1 Το Κανονικόν και το Φυσικόν	18
4. Το Ηθικόν	21
4.1 Θεός	22
4.2 Θάνατος	25
4.3 Το Καλό και το Κακό	28
4.4 Κατάταξη επιθυμιών	29
4.5 Ηδονή, αυτάρκεια	31
4.6 Αρετές	41
4.7 Ο Επικούρειος Σοφός	44
4.8 Φιλία-κοινότητα	46
5. Τελικές παρατηρήσεις	49
6. Βιβλιογραφία	52

1.ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Με την εργασία αυτή ολοκληρώνω τις φιλοσοφικές σπουδές μου σε ακαδημαϊκό επίπεδο. Ήταν τιμή μου να σπουδάσω φιλοσοφία στην Ελλάδα, στον τόπο που γεννήθηκε αυτός ο ιδιαίτερος τρόπος του σκέπτεσθαι. Μου δόθηκε η ευκαιρία να γνωρίσω αξιόλογους ανθρώπους οι οποίοι με το απαιτούμενο θαυμάζουν της φιλοσοφίας με οδήγησαν σε μονοπάτια της σκέψης που πάντα ποθούσα να οδηγηθώ. Επιβεβαιώθηκε αυτό που υποψιαζόμουν, ότι χωρίς φιλοσοφείν η ζωή του ανθρώπου είναι ελλιπής. Πιστεύω ότι τα χρόνια αυτά με έκαναν να γίνω πιο σκεπτόμενος άνθρωπος. Σ' αυτό απέβλεπα με σκοπό να βελτιώνομαι και να βελτιώνω τους γύρω μου, όσο αυτό είναι εφικτό. Οφείλω να ευχαριστήσω όλους τους καθηγητές μου που με ενθάρρυναν στην προσπάθειά μου αυτή και πάνω απ' όλα τον κ. Βασίλη Κάλφα, τον κ. Γιώργο Ζωγραφίδη και τον κ. Στυλιανό Δημόπουλο. Επίσης χρωστώ ευχαριστίες στην οικογένειά μου η οποία με στήριξε όλ' αυτά τα χρόνια, αλλά και στη φίλη μου τη Θάλεια, για τις χρήσιμες συμβουλές της. Κύριο μέλημά μου ήταν να σταθώ στο ύψος των περιστάσεων. Αν το πέτυχα, αυτό οφείλεται στους καθηγητές μου, αν όχι, το φταίξιμο είναι αποκλειστικά δικό μου.

2.ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

Τι είναι καλό και τι είναι κακό να πράττω; Τι εννοούμε όταν λέμε ότι κάποιος πρέπει να συμπεριφέρεται με ένα συγκεκριμένο τρόπο; Ποια πρέπει να είναι η στάση μου απέναντι στους άλλους; Πώς να ζήσω; Γιατί όταν θεωρούμε κάτι ηθικά σωστό, νιώθουμε υποχρέωση και να το πράττουμε; Τέτοιου τύπου ερωτήματα απασχολούν όλους μας εδώ και αιώνες, και η ηθική καλείται να προτείνει –στο μέτρο του δυνατού– απαντήσεις και λύσεις.

Όλοι οι φιλόσοφοι που καταπιάστηκαν με τέτοια ζητήματα, συμφωνούν πως ό,τι κρίνεται καλό πρέπει και να πράττεται. Ωστόσο, ποικίλλουν οι απόψεις όταν πρέπει να οριστεί η έννοια του καλού. Αυτό προκύπτει από τον υποθετικό χαρακτήρα των ορισμών. Τι σημαίνει αυτό; Αυτό σημαίνει πως κάθε ηθική θεωρία που διατυπώνεται προϋποθέτει έναν ορισμό για το αγαθό. Αυτή η αρχή όμως δεν έχει καθολικό χαρακτήρα, δεν έχει δηλαδή την ισχύ μιας επιστημονικής αρχής, αλλά με τη διατύπωσή της αποβλέπει σε έναν τρόπο συμπεριφοράς που προτείνεται να ακολουθήσει κανείς. Έτσι, για παράδειγμα, στη θεωρία του ηδονισμού το αγαθό ταυτίζεται με την ηδονή, ενώ στον ωφελιμισμό με την ευδαιμονία.

Η ηθική λοιπόν δεν έχει σκοπό μόνο να εξετάζει την ανθρώπινη συμπεριφορά και πράξη ως έχει αλλά να προτείνει πώς πρέπει να έχει, το *δέον γενέσθαι*. Και το *δέον γενέσθαι* έχει άμεση συνάρτηση με τις αξίες και το αγαθό - από όπου θα αναχθούν και οι ανάλογες συμπεριφορές και πράξεις- που ορίζει κάθε ηθική θεωρία.¹

Στο σημείο αυτό αξίζει να υπογραμμιστεί τι ακριβώς εννοούμε όταν μιλάμε για ηθική πράξη, δεδομένου ότι όλη η ζωή του ανθρώπου δεν είναι άλλο παρά μία σειρά πράξεων². Ο άνθρωπος είναι το μοναδικό ον που πράττει λόγω της ελεύθερης βούλησης του και μέσω των επιλογών του μεταβάλλεται και τελειοποιεί το είναι του με αδιάκοπο αγώνα. Αγώνα, επειδή παλεύουν τα πάθη με τη λογική. Αν ο άνθρωπος λειτουργούσε μόνο με τη λογική του δεν θα υπήρχε λόγος να μιλάει κανείς για ηθική, διότι οι πράξεις του θα ήταν αναγκαστικά λογικές και αλάνθαστες. Πότε λοιπόν είναι μία πράξη ηθική; Θα λέγαμε πως μία

¹ Πελεgrίνης Θ.Ν, *Ηθική φιλοσοφία* σσ. 3-18, Θεοδωρακόπουλος Ι.Ν *Εισαγωγή στη φιλοσοφία*, σσ.179-392

² Αν θεωρήσουμε ότι η πράξη είναι μία συνειδητή ενέργεια του ανθρώπου με σκοπό να προχωρήσει πέρα από την απλή φυσική του κατάσταση.

πράξη είναι ηθική όταν πηγάζει από τη βούληση, συνοδεύεται από αγαθή πρόθεση και δεν αποβλέπει σε προσωπικό όφελος. Με άλλα λόγια, δεν είναι εξαναγκασμός αλλά αυτοδέσμευση, δεν τελείται υπό εξωτερική βία, αλλά οδηγείται από τους εσωτερικούς νόμους του ατόμου.

Μετά από αυτή τη σύντομη σκιαγράφηση ορισμένων ερωτημάτων της ηθικής, θα ήταν χρήσιμη η αναφορά στη θεωρία του ηδονισμού και στα γενικά χαρακτηριστικά της εν γένει ώστε αργότερα να εξεταστεί και ειδικώς στην επικούρεια ηθική.

Για να μπορεί να αποκαλείται μία θεωρία ηδονιστική, προϋπόθεση της προβλεπόμενης πράξης πρέπει να είναι η ηδονή που θα επιφέρει. Έτσι η ηδονή εκλαμβάνεται ως τελικός σκοπός, ως καθαυτό αίτιο, ταυτόχρονα, η αιτία για αποφυγή μιας πράξης είναι ο πόνος. Εδώ η ηδονή ταυτίζεται με το ύψιστο αγαθό του ανθρώπου. Εννοώντας έτσι τον ηδονισμό, είναι δυνατή η διάκριση δύο κατευθύνσεων της θεωρίας αυτής, η λεγόμενη ακραία και η μετριοπαθής μορφή. Και οι δύο μορφές αποβλέπουν στην ηδονή ως κινητήρια δύναμη της ανθρώπινης πράξης, πέρα από αυτό όμως διαφέρουν μεταξύ τους σε ορισμένα σημεία.

Ο ακραίος ηδονισμός –με εκπρόσωπο τον Αρίστιππο τον Κυρηναϊκό– υποστηρίζει ότι κάθε ηδονή είναι αγαθό που μπορεί να προκαλείται από μία πράξη και ως τέτοια επιδιώκεται. Ποιοτική διαφορά των ηδονών δεν υφίσταται, αλλά διακρίνονται μόνο ως προς την ποσότητα. Είναι προτιμότερη η επιδίωξη εντονότερων ηδονών έναντι άλλων, ηπιότερων. Αν τελικώς υπάρχει μια προτίμηση προς τις σωματικές ηδονές σε σχέση με τις πνευματικές, αυτό οφείλεται στην πεποίθηση των υποστηρικτών της θεωρίας αυτής ότι οι πρώτες είναι πιο έντονες.

Απεναντίας, στην άλλη κατεύθυνση με τη μετριοπαθή μορφή, δεν επιδιώκεται κάθε ηδονή χωρίς περαιτέρω αξιολόγηση. Εδώ υπάρχει ποιοτική διαφορά μεταξύ ηδονών και προτεραιότητα δίνεται στις πνευματικές, οι οποίες μπορούν να εξασφαλίζουν την αταραξία της ψυχής, που θεωρείται και ο τελικός σκοπός του ανθρώπου. Ενίοτε θεμιτή είναι και η αποφυγή μιας προσωρινής ηδονής, η οποία έπειτα μπορεί να φανεί βλαβερή.

Ως κύριος εκπρόσωπος της θεωρίας αυτής, ο Επίκουρος προβαίνει σε μία ιεράρχηση των ηδονών ως προς τη φύση τους. Τις χωρίζει σε «καταστηματικές» και σε «κατά κίνησιν» ηδονές, θεωρώντας τις πρώτες ανώτερες άρα και προτιμότερες. Βέβαια, η ιεράρχηση των ηδονών δεν εμφανίζεται πρώτη φορά

στον Επίκουρο. Ήδη ο Πλάτων τις διακρίνει σε «καθαρές» και «μη καθαρές» ηδονές, αλλά και στον Αριστοτέλη ως «επιεικείς» και «αισχρές» ηδονές.

Στη παρούσα εργασία θα παρουσιαστεί η ηθική διδασκαλία του Επίκουρου και θα φανεί ότι όλη η σκέψη του μπορεί να συνοψίζεται σε μια πρόταση – την οποία έγραψε ο ίδιος σε κάποια επιστολή του – “*Το πιο ευλογημένο αγαθό είναι να έχεις καθαρή αντίληψη για τα πράγματα. Αυτό είναι ό,τι καλύτερο μπορούμε να συλλάβουμε...*” Αυτή η πρόταση-κλειδί διέπει όλη τη φιλοσοφία του, η οποία έχει έναν και μοναδικό σκοπό: την ευδαιμόνα ζωή.

Πριν από το κύριο θέμα όμως είναι ωφέλιμο να παρουσιαστούν εν συντομία οι πλατωνικές και αριστοτελικές αναφορές στην ηδονή ως υπόβαθρο της σκέψης του Επίκουρου, δεδομένου ότι και ο ίδιος γνώρισε καλά τη διδασκαλία των προαναφερθέντων και ασκώντας κριτική προχώρησε στη διαμόρφωση της δικής του θεωρίας. Επίσης είναι αναγκαίο να παρουσιαστεί το γενικό πλαίσιο με τα κύρια χαρακτηριστικά των Ελληνιστικών χρόνων για την κατανόηση της επικούρειας φιλοσοφίας. Έπειτα θα ακολουθήσει ανάλυση της ηθικής του φιλοσόφου με σκοπό να αναδειχτεί η διαύγεια της σκέψης του και η επικαιρότητά του στη σημερινή εποχή.

2.1 Η ηδονή στην κλασική εποχή³

Ο πρώτος στην ιστορία της φιλοσοφίας ο οποίος ασχολήθηκε συστηματικά με την ηθική και έστρεψε την προσοχή του στον άνθρωπο, ήταν ο Σωκράτης. Ωστόσο, και πριν από αυτόν φιλοσόφησαν περί ηθικής. Οι Πυθαγόρειοι θεώρησαν ότι μια πράξη είναι ηθική όταν διέπεται από μέτρο και αρμονία. Ο Δημόκριτος έθεσε την ευδαιμονία ως μέγιστο αγαθό και εδώ πρωτοεμφανίζεται η πρόθεση ως πηγή των πράξεων. Οι πρώτες συζητήσεις γύρω από τη δυνατότητα η ηδονή να αποτελέσει το σκοπό της ανθρώπινης ζωής πρέπει να έγιναν στο κλίμα της υποκειμενικής ηθικής της εποχής των Σοφιστών. Πάντως, δεν υπάρχουν άμεσες μαρτυρίες αυτών των συζητήσεων, και έτσι πρέπει κανείς για το ζήτημα αυτό να καταφύγει στους πλατωνικούς διαλόγους.

---

³ Για το κεφάλαιο αυτό εκτός από τα αποσπάσματα που θα αναφερθούν αναλυτικά παρακάτω, χρησιμοποιήθηκε ένα σύνολο προσωπικών σημειώσεων από παραδόσεις προπτυχιακών μαθημάτων.

Έτσι, για παράδειγμα, στον *Γοργία*, ο Σωκράτης συζητά το ερώτημα με τον άγνωστο κατά τα άλλα σοφιστή Καλλικλή ο οποίος υποστηρίζει τις θέσεις του ηδονισμού⁴. Η συζήτηση γίνεται με τους όρους *κένωσις* και *αναπλήρωσις*. Σύμφωνα με την ιατρική θεωρία του Αλκμαίωνα του Κροτωνιάτη, η *υγεία* είναι η κατάσταση ισορροπίας (*ισονομία*) των στοιχείων του σώματος. Η θεωρία αυτή είχε μεγάλη απήχηση στη φιλοσοφία και ειδικά στην εφαρμογή της, λόγου χάρη από τον Εμπεδοκλή, για να εξηγηθεί η φύση των ηδονών. Κατ' αυτήν την άποψη η *κένωσις* (έλλειψη), ένα από τα βασικά στοιχεία του σώματος, οδηγεί σε κατάλυση της ισορροπίας και στο συνακόλουθο οδυνηρό αίσθημα της *ενδείας* το οποίο οδηγεί στην *αναπλήρωσιν*. Αυτή η αποκατάσταση της φυσικής ισορροπίας του σώματος είναι που προκαλεί το αίσθημα της ηδονής. Ο Σωκράτης χρησιμοποιεί αυτήν τη θεωρία στο *Γοργία* για να ανασκευάσει τον ηδονιστή Καλλικλή, αποδεικνύοντας ότι με βάση τα παραπάνω ο ηδονιστής θα είναι μονίμως ανικανοποίητος.

Η ίδια θεωρία εμφανίζεται στον *Τίμαιο*⁵, στην *Πολιτεία*⁶ και στον *Φίληβο*⁷. Στα δύο τελευταία έργα η θεωρία αυτή φαίνεται να καλύπτεται από την προϊούσα γνώση της ψυχικής –σε αντίθεση με την καθαρά σωματική φύση της ηδονής– και της θεώρησης του σώματος ως οργάνου ηδονής⁸, μια διάκριση που ακολούθησε και ο Αριστοτέλης ώστε να αρνηθεί εν τέλει τη δυνατότητα εφαρμογής της θεωρίας περί *κενώσεως* και *αναπληρώσεως*⁹. Στη διάκριση σωματικής-ψυχικής ηδονής οδήγησε αναμφίβολα η αναγνώριση της ύπαρξης μιας ηδονής που συνοδεύει τις διανοητικές δραστηριότητες¹⁰. Στα δύο αυτά χωρία ο Πλάτων κάνει μια προσπάθεια να εφαρμόσει τη θεωρία της *κενώσεως*, σε αυτόν το νέο τύπο ηδονής. Επίσης στη διάκριση σωματικής-ψυχικής ηδονής συνέβαλε η ανάλυση του ρόλου της μνήμης στην ηδονή¹¹. Έχοντας εκτείνει τα όρια της ηδονής (*αληθής-ψευδής, μικτή-αμιγής, ψυχική-σωματική*), ο Πλάτων επιχειρεί να την εισάγει στον αγαθό βίο στο *Φίληβο*. Εδώ η καθαρά ηδονιστική θέση απορρίπτεται όπως στο *Γοργία*, αλλά το ίδιο και ο απόλυτος αντιηδονισμός που

⁴ Πλάτων, *Γοργίας* 491e-492c.

⁵ Πλάτων, *Τίμαιος* 64e-65b (στο εξής *Τίμ.*).

⁶ Πλάτων, *Πολιτεία* 585a (στο εξής *Πολ.*).

⁷ Πλάτων, *Φίληβος* 31b-32b (στο εξής *Φίλ.*).

⁸ *Πολ.* 584c, *Φίλ.* 41c.

⁹ Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια* X. 1173b (στο εξής *H.N.*).

¹⁰ *Πολ.* 585b-c, *Φίλ.* 51b-52a.

¹¹ *Φίλ.* 32b-36c, 38a-40e.

αρνείται την ύπαρξη της ηδονής.¹² Η άποψη του Πλάτωνα είναι εν τέλει μια μετριοπαθής θέση, ότι δηλαδή ο αγαθός βίος είναι *μικτός* βίος.¹³

Αυτή η θέση, που επιχειρεί να συμφιλιώσει τις αντιμαχόμενες απόψεις του ηδονισμού και της σωκρατικής νοησιарχίας, ίσως οδήγησε σε διαφωνίες μέσα στην ίδια την Ακαδημία. Από τον Αριστοτέλη γνωρίζουμε πως ο Σπεύσιππος είχε αρνηθεί ότι η ηδονή μπορεί με οποιαδήποτε έννοια να είναι κάτι καλό,¹⁴ μια θέση που συναντούμε και στο *Φίληβο*¹⁵. Ο Σπεύσιππος υποστήριζε ότι η ηδονή είναι διαδικασία (*γένεσις*) και ως τέτοια, είναι μέσο κι όχι τέλος(σκοπός) και ότι με βάση τη θεωρία του μέσου, η ηδονή και ο πόνος αποτελούν άκρα και επομένως δεν μπορούν να είναι αγαθά. Στον *Φίληβο* ο Πλάτων φαίνεται να συμφωνεί με το πρώτο επιχείρημα, τουλάχιστον στο βαθμό που αυτό αναφέρεται στη σωματική ηδονή, αλλά δεν θα δεχόταν ότι μιλά για τις ανώτερες αμιγείς ηδονές¹⁶. Όσον αφορά το δεύτερο επιχείρημα του Σπεύσιππου, ότι δηλαδή το αγαθό βρίσκεται στο μέσο, μια ουδέτερη κατάσταση μεταξύ ηδονής και πόνου, ο Πλάτων γνωρίζει αυτή τη μέση κατάσταση αλλά δεν τη θεωρεί αγαθό¹⁷. Δεν θέλει να εξοβελίσει εντελώς την ηδονή από το αγαθό βίο. Ωστόσο δεν δέχεται και τον εμπειρικό ηδονισμό ενός άλλου σύγχρονου ακαδημεικού, του Εύδοξου. Ο Εύδοξος υποστήριζε ότι η ηδονή είναι το μόνο αγαθό για τον άνθρωπο, εφόσον όλα τα πλάσματα την επιδιώκουν.¹⁸ Ο Εύδοξος είναι για τον Αριστοτέλη το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα της ηδονιστικής σχολής. Ωστόσο, ακόμη πιο επιφανής υποστηρικτής της θέσης του ηδονισμού μεταξύ των συγχρόνων του Πλάτωνα ήταν ο Αρίστιππος, ιδρυτής της Κυρηναϊκής σχολής. Για τον Αρίστιππο η ηδονή είναι ο σκοπός κάθε δραστηριότητας και το αντικείμενο κάθε επιλογής, πράγμα που το καταδεικνύει η ενστικτώδης και χωρίς μάθηση επιλογή της από τους ανθρώπους. Έτσι όλες οι ηδονές είναι καλές και οι σωματικές είναι προτιμότερες από τις ψυχικές. Επιπλέον αφού η ευδαιμονία για τον Αρίστιππο –δηλαδή η ηδονική κατάσταση που διαρκεί σε όλη τη ζωή– είναι ψευδαίσθηση, και δεν υπάρχει παρά μόνο το παρόν, η ηδονή της στιγμής είναι το τέλος και αυτό πρέπει να επιδιώκεται.

---

¹² *Φίλ.* 42a.

¹³ *Φίλ.* 20a-b, 59c-61c.

¹⁴ *H.N.VII* 1152b-1153b.

¹⁵ *Φίλ.* 53c-55b.

¹⁶ *Φίλ.* 51a-52b.

¹⁷ *Φίλ.* 42c-44a.

¹⁸ *H.N. X* 1172b.

Ο Αριστοτέλης μένοντας πιστός στην ιστορική του μέθοδο, δηλαδή στην έρευνα *ένδοξων*, αναφέρεται και στους ηδονιστές και στους αντίπαλους των ηδονιστών, ωστόσο δεν τον ικανοποιεί καμία από αυτές τις θέσεις, αλλά ούτε και του Πλάτωνα.¹⁹ Δεν δέχεται ότι η ηδονή είναι διαδικασία²⁰ και προτιμά να την ονομάζει *ενέργεια*, ή ακριβέστερα «*ανεμπόδιστη ενέργεια μιας έξης σε συμφωνία με τη φύση*».²¹ Η ηδονή είναι ένα όλο, είναι πλήρης σε κάθε στιγμή του χρόνου και μοιάζει με το ενέργημα της όρασης.²² Είναι κάτι που επικαλύπτει και ολοκληρώνει μια ενέργεια όταν η ενέργεια αυτή εκτελείται ανεμπόδιστα. Ο Εύδοξος είχε δίκιο –κατά τον Αριστοτέλη– όταν έλεγε ότι όλοι οι άνθρωποι επιθυμούν την ηδονή. Αλλά αυτό συμβαίνει επειδή όλοι επιθυμούν να ζήσουν και η ηδονή ακριβώς ολοκληρώνει τη βασική ενέργεια του ζην. Επομένως, η ζωή καθαυτή είναι επιθυμητή και όχι η ηδονή.²³ Εν τέλει είναι οι ενέργειες που είναι αγαθές και όχι ηδονές που τις συνοδεύουν.

Από αυτές τις διαφορετικές απόψεις προέκυψε ο ηδονισμός του Επίκουρου. Και ο Επίκουρος στήριζε τη θεωρία του σε εμπειρική βάση. Η ηδονή είναι το αγαθό που όντως επιδιώκουν οι άνθρωποι αλλά η απόδειξη που δίνει είναι πιο επεξεργασμένη και λεπτή από του Αρίστιππου, ο οποίος παραπέμπει στην ενστικτώδη συμπεριφορά²⁴.

Στον Επικουρισμό το θέμα συνεχίζεται με τη θεωρία περί αισθήσεως: όπως η αίσθηση είναι κριτήριο της αλήθειας, έτσι και οι κινήσεις ή οι εμπειρίες (τα πάθη κατά τον Επίκουρο) της ηδονής και του πόνου που θεωρούνται ως τύποι διαταραχής των ατόμων, λειτουργούν ως κριτήρια του αγαθού και του κακού, εφόσον η ηδονή είναι κάτι φυσικό και επομένως αγαθό, ενώ ο πόνος είναι ξένος προς τη φύση, άρα και κακό²⁵. Ο Επίκουρος απομακρύνθηκε από την πιο μηχανιστική εξήγηση του Αρίστιππου, η οποία προέκρινε τη σωματική και υποτιμούσε την ψυχική ηδονή. Απεναντίας ο Επίκουρος υποστήριζε με εμμονή την πραγματικότητα του παρελθόντος και του μέλλοντος, μια θέση που

---

¹⁹ *H.N.* VII 1152b-1154b, X 1172a-1174a.

²⁰ *H.N.* X 1173a-b.

²¹ *H.N.* VII 1153a.

²² *H.N.* X 1174b.

²³ *H.N.* X 1175a-b.

²⁴ Διογένης Λαέρτιος, *Βίοι των φιλόσοφων* X 128,137 (στο εξής *Δ.Λ.*).

²⁵ *Δ.Λ.* X 34.

μεγενθύνει τις πνευματικές ηδονές (αλλά και τον πόνο). Μεταφέρει την έμφαση από την ηδονική στιγμή στον ευδαίμονα βίο.²⁶

Επομένως, η δραστηριότητα του νου, δηλαδή η μνήμη και η φαντασία, κρατούν το κλειδί για μια διαρκώς ευτυχισμένη ζωή και αυτή είναι που ελέγχει και κατευθύνει τον επικούρειο ηδονισμό.

2.2. Τα ελληνιστικά χρόνια²⁷

2.2.1 Κοινωνικοπολιτικές συνθήκες

Οι κατακτήσεις του Μεγάλου Αλεξάνδρου και η διάδοση του Ελληνικού πολιτισμού σηματοδοτούν το τέλος της κλασικής εποχής και την έναρξη της Ελληνιστικής, μία περίοδο περίπου τριών αιώνων (323-31 π.Χ.) με ανατροπές σε κάθε επίπεδο του ανθρώπινου βίου. Ο θάνατος του Μ. Αλεξάνδρου και η έλλειψη συνοχής προκάλεσαν κοινωνικές και πολιτικές αναταραχές εξαιτίας των οποίων ο πολίτης ζούσε με ανασφάλεια και αβεβαιότητα για το μέλλον. Οι παλιές αξίες άρχισαν να εξαλείφονται, ενώ η δημοκρατία χάθηκε στα χέρια μοναρχικών ηγεμόνων. Σταδιακά αναπτύχθηκε ένας καινούριος οικουμενικός πολιτισμός από την αλληλεπίδραση της Ανατολής και Δύσης. Ο πολίτης της κλασικής εποχής μεταμορφώθηκε σε κοσμοπολίτη. Οι κλειστές τοπικές κοινότητες και οι ιδιαιτερότητες έχασαν την ισχύ τους μπροστά στη νέα παγκοσμιοποιημένη πραγματικότητα, με ανοιχτά σύνορα προς την οικονομία, το εμπόριο, την παραγωγή αλλά και τις ιδέες. Ενώ στην κλασική εποχή ο δημόσιος χώρος είχε πρωταγωνιστικό ρόλο, όπου ο άνθρωπος πραγματοποιούσε το είναι του, στον καινούριο κόσμο με την ουσιαστική κατάρρευσή του χώρου αυτού, η προσοχή εστιάζεται στον ιδιωτικό χώρο, στο άτομο αντί της κοινότητας, στο εγώ αντί του πολίτη. Ο άνθρωπος έχασε το ενδιαφέρον του για τα κοινά και αδιαφορούσε για την πολιτική. Οι νέοι προβληματισμοί που θα τον απασχολήσουν θα έχουν να κάνουν με το άτομο, με την αναζήτηση νέων οδών, που θα εξασφαλίζουν την ψυχική του ηρεμία και τρόπων συμπεριφοράς που θα τον οδηγούν σε μία

---

²⁶ Δ.Α. Χ 133, 137.

²⁷ Στο κεφάλαιο αυτό χρησιμοποιήθηκαν οι εξής πηγές: Bene, L., “*Hellenisztikus filozofia*“, *Filozofia*, Βενέτη, Μ., ‘*Η δομή και η οργάνωση των αρχαίων ελληνικών φιλοσοφικών σχολών και η αντίληψή τους περί φιλοσοφίας*’ σσ. 267-290, Pais, I., *A filozofia tortenete*, Vegetti, M., *Ιστορία της αρχαίας φιλοσοφίας*

ευδαίμονα και βιώσιμη ύπαρξη σε έναν κόσμο γεμάτο αγωνία και ανασφάλεια, όπου τίποτα δεν μοιάζει με τα παλιά

Με βάση τα παραπάνω γίνεται εύκολα κατανοητό ότι και η φιλοσοφία έπρεπε να αλλάξει τροπή και από τη θεωρητική αναζήτηση της αλήθειας να στραφεί στον άνθρωπο συμβουλευόντάς τον, δηλαδή μέσω ενός πρακτικού οδηγού που θα τον συντροφεύει και θα του προσφέρει ανακούφιση από τη δυστυχία του. Έτσι, η κύρια μέριμνα της φιλοσοφίας στα ελληνιστικά χρόνια είναι η ηθική, πρώτη θέση κατέχει ο άνθρωπος και τα προβλήματά του. Η φιλοσοφία στην ελληνιστική εποχή θα εξασκήσει μια θεραπευτική λειτουργία. Με άλλα λόγια ο φιλόσοφος θα γίνει ο γιατρός της ψυχής.

2.2.2 Επιστήμη-παιδεία

Ενώ το κέντρο της φιλοσοφίας παραμένει η Αθήνα, η επιστημονική έρευνα μεταφέρεται στην Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου. Η πόλη, που ιδρύθηκε από τον Μ. Αλέξανδρο, ήταν μια πλούσια μητρόπολη, κομβικό σημείο εμπορικών ανταλλαγών μεταξύ Ευρώπης και Ανατολής. Δίπλα στα αμέτρητα ανάκτορα, θέατρα, δημόσιους κήπους και τον γνωστό Φάρο έμεινε στην ιστορία λόγω της βιβλιοθήκης και του Μουσείου. Ήταν δύο πολιτιστικά επιτεύγματα τα οποία συνέβαλαν στην εξέλιξη και στην πρόοδο των επιστημών. Η Βιβλιοθήκη κατάφερε να συγκεντρώσει εκατοντάδες χιλιάδες τόμους (βιβλία) περιλαμβάνοντας όλη την ελληνική γνώση.²⁸ Το Μουσείο ήταν ένα μεγάλο οικοδόμημα που διέθετε άνετο χώρο σε επιστήμονες από όλο τον κόσμο, όπου μπορούσαν να αφοσιωθούν στις έρευνές τους και είχαν απόλυτη ελευθερία από το κράτος, από το οποίο χρηματοδοτούνταν. Για πέντε περίπου αιώνες παρέμεινε το παγκόσμιο κέντρο της έρευνας, μέχρις ότου καταστράφηκε από πυρκαγιά τον 7^ο αιώνα μ.Χ.

Η Ελληνική παιδεία, που συμπεριλάμβανε ένα πρόγραμμα ολικής διάπλασης του ανθρώπου, διαδόθηκε μέσω της κοινής γλώσσας σε όλη την οικουμένη συμβάλλοντας σημαντικά στον εξελληνισμό του κόσμου.

---

²⁸ Ο νέος θεσμός προώθησε τη διεύρυνση πρακτικών για τη συστηματοποίηση και κατηγοριοποίηση θεμάτων. Τότε πρώτη φορά εισάγεται ο υποχρεωτικός τίτλος όπως και το όνομα συγγραφέα. Επίσης, πρωτοεμφανίζεται ένα νέο συγγραφικό είδος, το υπόμνημα των κλασικών έργων.

2.2.3. Φιλοσοφικά ρεύματα και σχολές

Οι ραγδαίες αλλαγές στο κοινωνικοπολιτικό περιβάλλον προς το τέλος του 4^{ου} π.Χ. αιώνα επέφεραν καινοτομίες και μία νέα προσέγγιση του πραγματικού και στη φιλοσοφία. Η σωκρατική μαιευτική, ο πλατωνικός διάλογος και το ερευνητικό πνεύμα –που ήταν αποτελεσματικά και ανταποκρίθηκαν στις απαιτήσεις της πόλης-κράτους της κλασικής εποχής– υποχωρούν και αναδύεται ένας νέος τρόπος φιλοσοφείν, προσαρμοσμένος στις νέες ανάγκες με κύριο άξονα τον άνθρωπο. Αποβλέπει στη διεύρυνση πρακτικών για τα ανυπόφορα προβλήματα της καθημερινότητας και κατ' επέκταση σε μια βιώσιμη και –στο μέτρο του δυνατού– ευδαίμονα ύπαρξη.

Το κεντρικό ερώτημα της φιλοσοφίας παύει να είναι το «τι είναι καλό» ή το «τι είναι αρετή» κι επιτακτικό ζήτημα γίνεται το «πώς πρέπει να ζήσω». Σε αυτό καλείται η φιλοσοφία να απαντήσει με συγκεκριμένες και εφαρμόσιμες προτάσεις.

Η Ακαδημία του Πλάτωνα και το Λύκειο του Αριστοτέλη, αν και συνέχισαν να υφίστανται, έχασαν τον πρωταγωνιστικό τους ρόλο μπροστά στα νέα φιλοσοφικά ρεύματα του σκεπτικισμού, του στωικισμού και του επικουρισμού.²⁹ Αν και διέφεραν μεταξύ τους σε αρκετά σημεία, ως κοινός παρανομαστής μπορεί να τεθεί ο σκοπός τους που δεν είναι άλλος από την απελευθέρωση του ατόμου από τα εξωτερικά δεσμά και βάσανα, όπως και η εύρεση τρόπων εσωτερικής γαλήνης και αταραξίας. Επίσης συμφωνούν ότι αυτό επιτυγχάνεται με καθημερινή άσκηση και κυρίως με την απαλλαγή από φόβους, πλάνες και προκαταλήψεις. Για τον τρόπο όμως με τον οποίο μπορεί ο άνθρωπος να οδηγηθεί σε αυτήν την επιθυμητή κατάσταση, δίνουν διαφορετικές απαντήσεις.

Ειδικότερα, ο Επίκουρος επιχειρεί να απαλλάξει τον άνθρωπο από τους φόβους του με τη βοήθεια της λογικής και των φυσικών επιστήμων. Οι Στωικοί επιβλέπουν στην εγκάρσια δύναμη σε ένα ταραγμένο κόσμο, ενώ οι Πυρρωνιστές, με την στάση αποχής επιδιώκουν να εξασφαλίσουν την αταραξία. Αργότερα και οι νεοπλατωνικοί προσθέτουν τη δική τους πρόταση σωτηρίας συνδυάζοντας τη μεταφυσική με μυστικιστικά στοιχεία.

---

²⁹ Οι νέες αυτές φιλοσοφίες ήταν οι αποκρυσταλλωμένες μορφές του ριζοσπαστικού σωκρατισμού. Οι πρόδρομοι του σκεπτικισμού θα μπορούσαν να θεωρηθούν οι Κυνικοί, του επικουρισμού οι Κυρηναϊκοί και του στωικισμού οι Μεγαρικοί.

Παράλληλα με τα προαναφερόμενα ρεύματα εμφανίστηκε έντονο ενδιαφέρον για τη μελέτη ανατολικών σοφιών ως αποτέλεσμα της αλληλεπίδρασης Δύσης-Ανατολής. Όπως οι ελληνοιστικές διδασκαλίες, έτσι και οι θεοσοφίες αποσκοπούσαν στη θεραπευτική παρηγορητική λειτουργία.

3. Ο ΕΠΙΚΟΥΡΙΣΜΟΣ

3.1. Πηγές του Επικουρισμού

Ο Επίκουρος ήταν πολύγραφος φιλόσοφος,³⁰ ωστόσο ελάχιστα σώθηκαν από τα έργα του. Τα μοναδικά πρωτότυπα βρίσκουμε στο έργο του Διογένη Λαέρτιου: *Βίοι των φιλοσόφων* όπου σε δέκα βιβλία ο συγγραφέας παρουσιάζει την ιστορία της αρχαίας φιλοσοφίας από τον Θαλή ως και τον Επίκουρο. Ο Διογένης Λαέρτιος ήταν βιογράφος και δοξογράφος του 3^{ου} αιώνα μ.Χ. Για τον ίδιο δεν ξέρουμε πολλά, πάντως στο πρόσωπο του Επίκουρου πρέπει να είχε συμπάθεια και το 10^ο βιβλίο το αφιέρωσε αποκλειστικά στη φιλοσοφία του. Εκεί παραθέτει τις τρεις επιστολές του, μια συλλογή από 40 γνώμες τις λεγόμενες *Κύριες Δόξες* καθώς και τη διαθήκη του. Η πρώτη επιστολή του Επίκουρου *Προς Ηρόδοτο* συνοψίζει τη φυσική θεωρία του. Η δεύτερη *Προς Πυθοκλέα* έχει περιεχόμενο την αστρονομία ενώ με την ηθική καταπιάνεται στην επιστολή *Προς Μενοικέα*. Σύμφωνα με μελετητές, η πρώτη και τρίτη επιστολή είναι αυθεντικές, ενώ η δεύτερη πιθανολογείται να είναι συναρμολογημένη από διάφορες επιστολές από κάποιο μαθητή του.

Το 1888 ο C.Wotke ανακάλυψε μια πιο εκτεταμένη συλλογή γνώμων στους κώδικες του Βατικανού, την *Επίκουρου Προσφωνήσεις* ή αλλιώς *Gnomologium Vaticanum Epicureum*.

Πέρα από αυτές τις άμεσες πηγές βρίσκουμε πλούσιες δευτερεύουσες είτε από Επικούρειους είτε από αντιπάλους του. Έτσι, στα Οινόανδα, στη Λυκία της Μ. Ασίας, ζούσε ένας φιλόσοφος ονόματι Διογένης μεταξύ 1^{ου} και 2^{ου} αιώνα μ.Χ., ο οποίος, όντας θερμός υποστηρικτής της επικούρειας φιλοσοφίας σκέφτηκε προς το τέλος της ζωής του να δωρίσει στους μεταγενέστερούς του ένα τεράστιο δημόσιο «βιβλίο» -τη λεγόμενη Μεγάλη Επιγραφή- τοποθετημένο στην αγορά της πόλης. Εκεί, σε μία επιφάνεια κοντά στα 100 τ.μ. και, χάραξε τη διδασκαλία του Επίκουρου. Μετά από 300 χρόνια ο τοίχος γκρεμίστηκε, ενώ στον 9^ο αιώνα η πόλη ερημώθηκε. Τον 19^ο αιώνα Άγγλοι ξαναβρήκαν την πόλη τυχαία, και έπειτα

---

³⁰ Δ.Α.Χ 26.

από 40 χρόνια Γάλλοι αρχαιολόγοι ανακάλυψαν τα πρώτα κομμάτια του τείχους. Η μελέτη της επιγραφής συνεχίζεται μέχρι και σήμερα.

Ο Φιλόδημος –ένας άλλος οπαδός του Επίκουρου που έζησε τον 1^ο αιώνα π.Χ.– πηγαίνοντας στην Αθήνα ήρθε σε επαφή με όλες τις σχολές, αλλά επέλεξε τον Επικουρισμό. Στη Ρώμη γνώρισε τον Πείσωνα, ο οποίος ήταν ιδιοκτήτης μιας βίλας του Herculaneum, μια πόλη κοντά στη Νεάπολη έγιναν φίλοι και ο Φιλόδημος έζησε στη βίλα εκείνη τα τελευταία 30 χρόνια της ζωής του έχοντας ηγετικό ρόλο στην εκεί επικούρεια κοινότητα. Ενδιαφέρθηκε για τη φιλοσοφία, τη θεολογία, την πολιτική, τη ρητορική, την ποίηση αλλά και για την ιστορία της φιλοσοφίας. Άσκησε κριτική σε όλες τις αντίπαλες σχολές και υπερασπίστηκε τον Επίκουρο. Εκτός από τα *Επιγράμματα*, τα υπόλοιπα έργα του βρέθηκαν στο Herculaneum σε μορφή αποσπασμάτων από 37 βιβλία με τίτλο *Περί φύσεως*. Η πόλη, μετά την έκρηξη του Βεζούβιου του 79 μ.Χ., θάφτηκε και ξαναήρθε στο φως μόλις τον 18^ο αιώνα. Η ‘Βίλα των Παπύρων’ αποδείχτηκε η μεγαλύτερη βιβλιοθήκη της αρχαιότητας που έχει σωθεί. Βρέθηκαν περίπου 1100 παπυρικά βιβλία, στην πλειονότητά τους με περιεχόμενο την επικούρεια φιλοσοφία. Η μελέτη των παπύρων απασχολεί και σήμερα τους ερευνητές.

Ο επόμενος επικούρειος, ο Λουκρήτιος, έζησε τον 1^ο αιώνα π.Χ. και μαρτυρεί ότι και στον ρωμαϊκό κόσμο είχε απήχηση η φιλοσοφία αυτή. Στο ποίημά του *De rerum natura* ή *Περί φύσεως πραγμάτων*, σε 6 βιβλία εκθέτει τη φυσική φιλοσοφία του Επίκουρου στα λατινικά. Για τον ίδιο δεν γνωρίζουμε σχεδόν τίποτα, πάντως δεν παρήγαγε δικό του σύστημα, απλώς μετέδωσε την επικούρεια φιλοσοφία.

Όπως είπαμε, για τον Επίκουρο έχουμε μαρτυρίες και από τους αντιπάλους του όπως τον Κικέρωνα (1^{ος} αιώνας π.Χ.) και τον Πλούταρχο. Ο πρώτος στο έργο του *De finibus bonorum et malorum* ή *Περί τελών* διαπραγματεύεται την αρχαία ηθική και στα δύο πρώτα από τα πέντε βιβλία αναφέρεται στον επικουρισμό. Ενώ ο Πλούταρχος, ενάμιση αιώνα αργότερα, γράφει τρεις αντιεπικούρειες πραγματείες.

Όλα τα παραπάνω τα έχει στη διάθεσή του κανείς αν επιθυμεί να μελετήσει την αρχαία Επικούρεια παράδοση. Από εκεί και πέρα η σύγχρονη βιβλιογραφία διαθέτει ένα πλούσιο υλικό για τον επικουρισμό, το οποίο όλο και διογκώνεται.

3.2 Ο Επίκουρος και η σχολή του Κήπου

Ο Επίκουρος γεννήθηκε στη Σάμο το 441 π.Χ. όπου και πέρασε τα νεανικά του χρόνια. Στα 18 του πηγαίνοντας στην Αθήνα ήρθε σε επαφή με τη διδασκαλία της Ακαδημίας και του Λυκείου. Ως μαθητής του Ναυσιφάνη γνώρισε την ατομική θεωρία του Δημόκριτου όπως και το σκεπτικισμό του Πύρρωνα. Το 311 π.Χ. ίδρυσε μια σχολή στη Μυτιλήνη χωρίς επιτυχία και το 310 π.Χ. στη Λάμψακο μια άλλη, που βρήκε ανταπόκριση στον κόσμο συγκεντρώνοντας οπαδούς και μαθητές όπως τον Μητρόδωρο, τον Πυθοκλή, τον Τιμοκράτη και άλλους.

Το 306 π.Χ. γύρισε στην Αθήνα και αγόρασε ένα σπίτι με κήπο όπου εγκατέστησε τη σχολή του. Από εκεί πήραν και το όνομα «οι φιλόσοφοι του Κήπου». Οι οπαδοί του όλο και αυξάνονταν καθώς ήταν όλοι καλοδεχούμενοι – άντρες, γυναίκες, εταίρες, δούλοι– χωρίς διάκριση. Με αυτόν τον τρόπο σχηματίστηκε μια κοινότητα με συνδετικό κρίκο μεταξύ τους τη φιλία και το θαυμασμό προς το δάσκαλό τους. Εκεί ζούσαν με λιτότητα και αδιαφορία για τον δημόσιο βίο, αλλά και για τα αγαθά του κόσμου, και βρήκαν την ηρεμία που αναζητούσαν. Από τα παραπάνω είναι ολοφάνερο ότι ο Κήπος διέφερε κατά πολύ από τις άλλες σχολές. Η κοινότητα αυτή πρόσφερε πιο πολύ ένα συγκεκριμένο τρόπο ζωής σε κοινό βίο, όπου κύρια απασχόληση ήταν η μελέτη και η συζήτηση των έργων του Επίκουρου παρά μια τυπική εκπαίδευση για μελλοντικούς Επικούρειους. Αυτός ο τρόπος ζωής υποσχέθηκε την εσωτερική γαλήνη, την απαλλαγή από φόβους και πόνο μέσω της καθημερινής άσκησης και της αφομοίωσης συγκεκριμένων συνηθειών. Ο Επίκουρος έγινε αντικείμενο θαυμασμού και παράδειγμα αυτοκυριαρχίας.

Μετά το θάνατό του, το 270 π.Χ., τη διεύθυνση της σχολής ανέλαβε ο Έρμαρχος όπως όριζε στη διαθήκη του ο Επίκουρος, και τον ακολούθησαν άλλοι δεκατρείς σχολάρχες στη διάρκεια των επόμενων έξι αιώνων περίπου. Ο Επικουρισμός διαδόθηκε σε όλο τον μεσογειακό χώρο και η διδασκαλία του έμεινε αναλλοίωτη και πιστή στις αρχές του σε όλη τη διάρκεια της ύπαρξής του. Με την άνοδο του χριστιανισμού και την κυριαρχία της εκκλησίας κατέρρευσε ώσπου τον 17^ο αιώνα ο Pierre Gassendi, ένας επικούρειος, τον έφερε ξανά στην επιφάνεια δημοσιεύοντας τρεις σχετικές πραγματείες. Από τον 19^ο αιώνα άρχισε

η συστηματική έρευνα με σημαντικό σταθμό την έκδοση του βιβλίου του Hermann Usener που έφερε τον τίτλο *Epicurea*.

3.3. Η διδασκαλία του Επίκουρου

Η φιλοσοφία του Επίκουρου κινείται γύρω από δύο βασικούς άξονες. Από τη μία πλευρά, υπάρχει η επιτακτική ανάγκη να παρουσιάζεται μία εφαρμόσιμη και επαρκής φιλοσοφική πρόταση ως καθοδηγητική γραμμή του ανθρώπου σε ένα κόσμο με ραγδαίες αλλαγές, αβεβαιότητα και δυστυχία. Άλλωστε όλες οι σχολές των ελληνιστικών χρόνων σε αυτό απέβλεπαν. Από την άλλη πλευρά η κριτική των θέσεων των προγενεστέρων αλλά και των συγχρόνων του, καθώς και η αντιμετώπιση της εχθρότητας μεταξύ τους.

Το κεντρικό σημείο της σκέψης του είναι ο άνθρωπος, όχι όμως ως μία αφηρημένη ιδέα αλλά ως άτομο που ζει στον συγκεκριμένο χωροχρόνο, επικοινωνεί με άλλα άτομα και μέσω αλληλεπιδράσεων δημιουργεί την ανθρώπινη πραγματικότητα. Αυτό το άτομο, όντας μέρος του φυσικού κόσμου, καθορίζεται εν μέρει από τους φυσικούς νόμους –και αυτό είναι κοινό σε όλους– όμως κατέχει και μια περιορισμένη ελευθερία, ώστε να ρυθμίζει ο ίδιος το πεδίο δράσης του. Επομένως, σε αυτό το πλαίσιο της ελευθερίας βρίσκεται το ζητούμενο της φιλοσοφίας τώρα και δεν μένει παρά να αναλογιστεί κανείς τις δυνατές επιλογές του ώστε να οδηγηθεί στο ποθούμενο *ευ ζην*. Ο Επίκουρος όπως και οι άλλοι σύγχρονοί του, με την πεποίθηση ότι έχει τη λύση, προσφέρει την προτεινόμενη συνταγή του η οποία αν ακολουθηθεί πιστά, θα επιφέρει στον άνθρωπο τη γαλήνια ζωή.

Στα ελληνιστικά χρόνια είχε καθιερωθεί η διαίρεση της φιλοσοφίας σε τρία μέρη –λογική, φυσική, ηθική– την οποία τηρεί και ο Επίκουρος. Πρωταρχική θέση στο σύστημά του κατέχει η ηθική για την οποία προετοιμάζουν το έδαφος τα πρώτα δύο. Με άλλα λόγια, λογική και φυσική λειτουργούν ως προπαίδια η οποία θα αποτελέσει το στήριγμα για τα εγχειρήματά του περί του κόσμου των θεών, του ανθρώπου, και γενικώς του ζην. Τη λογική –η οποία απορρίπτεται με την Αριστοτελική εκδοχή της– αντικαθιστά το λεγόμενο ‘Κανονικόν’ που συμπεριλαμβάνει όλες τις γνωσιολογικές αρχές, ενώ στη φυσική αναπτύσσεται κυρίως η ατομική θεωρία. Η επεξεργασμένη ατομική θεωρία θα αποτελέσει τη βάση ώστε να πολεμηθούν οι μεγαλύτεροι φόβοι του ανθρώπου

που αφορούν τους θεούς και το θάνατο. Ερμηνεύοντας τον κόσμο με βάση τη θεωρία αυτή, θα εξασφαλιστεί η απαλλαγή του ατόμου από αβάσιμες προκαταλήψεις και δοξασίες. Ας δούμε τώρα πολύ συνοπτικά τα δύο πρώτα μέρη ως θεμέλιο της ηθικής του, ώστε να φτάσουμε στο κύριο θέμα της εργασίας, στο επικούρειο όραμα του ευ ζην.

3.3.1 Το Κανονικόν και το Φυσικόν

Όπως είπαμε προηγουμένως, τα δύο αυτά μέρη στην επικούρεια φιλοσοφία έχουν σημασία στο βαθμό που προετοιμάζουν το έδαφος για την ηθική του. Δεν μπορεί ο άνθρωπος να απαλλαχτεί από τους φόβους του αν πλανάται περί της φυσικής πραγματικότητας. *«Αυτός που δεν γνωρίζει ποια είναι η φύση του σύμπαντος αλλά ζει με την αγωνία που προξενούν οι μύθοι δεν μπορεί να απαλλαγεί από τους φόβους του για τα πιο σημαντικά πράγματα.»*³¹ Για αυτόν το λόγο είναι απαραίτητο να γνωρίζει στοιχειώδη πράγματα, αν και γενικώς ο Επίκουρος απορρίπτει τη μελέτη της επιστήμης, που προσφέρει μόνο περιττές γνώσεις, ταυτόχρονα όμως επιβάλλει την αναζήτηση πληροφοριών οι οποίες καθίστανται προϋπόθεση για την απαλλαγή από προκαταλήψεις. *«Αν δεν μας παίδευαν οι ανησυχίες για τα ουράνια φαινόμενα και για το θάνατο, δε θα χρειαζόμασταν τη μελέτη της φύσης.»*³²

Το Κανονικόν εμπεριέχει τις αρχές και τα κριτήρια της γνώσης. Σύμφωνα με τον Επίκουρο, για να διακρίνουμε την αληθή γνώση από την ψευδή, έχουμε στη διάθεσή μας: τις αισθήσεις (αντιλήψεις των αισθήσεων), τα πάθη(συναισθήματα, όπως ηδονή και πόνος τα οποία ωθούν ή απωθούν τη δράση), τις προλήψεις (γενικές έννοιες, σχηματισμένες από προηγούμενα αισθήματα) αλλά και τις φανταστικές επιβολές της διάνοιας (νοητικές παραστάσεις). Μέσω των αισθήσεων πληροφορούμαστε για το πραγματικό και αυτή είναι η αφετηρία της γνώσης. Ό,τι είναι αντιληπτό είναι και αληθινό. Οι αισθήσεις ποτέ δεν λένε ψέματα, αλλά οι κρίσεις μας περί αυτές μπορεί να είναι λανθασμένες. *«Η λανθασμένη κρίση και πλάνη υπάρχουν πάντα σε εκείνο που τους*

---

³¹ *Κύρια Δόξαι* XII (στο εξής Κ.Δ.). Η μετάφραση των αρχαίων κειμένων είναι του Ψυρούκη Ν. από το βιβλίο *Ο Επίκουρος και η εποχή μας*.

³² Κ.Δ. XI.

προσθέτει η γνώμη»³³. Ωστόσο πρέπει να ξέρουμε ότι παρ' όλη την αξιοπιστία των αισθήσεών μας, υπάρχουν αντικείμενα μη αντιληπτά. Εκεί, πρέπει να αρκεστούμε στις γνώμες. Οι γνώμες, όταν επιβεβαιώνονται, είναι αληθείς και όταν δεν επιβεβαιώνονται είναι ψευδείς.

Το δεύτερο κριτήριο της αλήθειας, τα πάθη, είναι επίσης σημαντικό διότι προσδιορίζουν τη δράση. Η επιλογή ή η αποφυγή της συγκεκριμένης δράσης εξαρτάται από το αν η εκτέλεσή της προκαλεί ευχαρίστηση ή πόνο. Έτσι, αισθήσεις και πάθη αποτελούν τη μοναδική πηγή βεβαιότητας που είναι εναργείς και μη αναγώγιμες .

Το τρίτο κριτήριο, η πρόληψις ως συμπλήρωμα βασίζεται στα δύο πρώτα. Είναι γενικές έννοιες που σχηματίζουμε από προηγούμενες εντυπώσεις αντιλήψεις και αισθήματα. Δεν ταυτίζεται με τη μνήμη, αν και αλληλοσυνδέονται. Εξασφαλίζουν τη χρονική συνέχεια των εμπειριών μας.

Τέλος, το τέταρτο κριτήριο της αλήθειας, οι φανταστικοί επιβολαί της διάνοιας, είναι επίσης σημαντικό –αν και πιθανόν αποτελεί προσθήκη των μαθητών του -όχι ότι ο Επίκουρος δε το θεώρησε ως πηγή αλήθειας- και αυτό είναι οι άμεσες νοητικές συλλήψεις. Είναι έγκυρες και εναργείς όπως όλα τα άλλα. Έχοντας στο νου πλέον τις θεμελιώδεις αρχές του φυσικού κόσμου και της αλήθειας, μπορούμε να προχωρήσουμε στην Ηθική, όπου χρησιμοποιώντας ως μέσο τα μέχρι τώρα δεδομένα θα φτάσουμε στον τελικό σκοπό, την αταραξία.

Το Φυσικόν εμπεριέχει τις βασικές αρχές της πραγματικότητας, τη θεωρία για τον άνθρωπο, για την ψυχή, τη γένεση της γλώσσας αλλά και τα γνωρίσματα των ουρανίων σωμάτων. Η επικούρεια ατομική θεωρία βασίζεται σε εκείνη του Δημόκριτου αλλά διαφέρει σε ορισμένα σημεία. Σύμφωνα με τον Δημόκριτο, τα άτομα είναι απεριόριστα ως προς τον αριθμό και το μέγεθός τους. Ο Επίκουρος θεωρεί πως μπορεί να ποικίλλουν ως προς το μέγεθος, όχι όμως απεριόριστα. Όμως η πιο σημαντική διαφορά τους εντοπίζεται στο γεγονός ότι, ενώ ο Δημόκριτος εξήγησε όλα τα φαινόμενα ντετερμινιστικά βάση του νόμου αιτίας-αποτελέσματος, ο Επίκουρος υποστήριζε πως το σύμπαν δεν κυριαρχείται από κάποια αρχή, ούτε έχει κάποιο σκοπό. Εναντιώθηκε στην αυστηρά αιτιοκρατική αντίληψη του κόσμου και επέμενε στη δυνατότητα του τυχαίου, όπου οι εξελίξεις πηγάζουν πιο πολύ από πιθανότητες παρά από αναγκαιότητες.

---

³³ *Επιστολή προς Ηρόδοτον* 50

Οι βασικές θέσεις του, σύμφωνα με την *Επιστολή προς Ηρόδοτον* είναι οι εξής: (1) Τίποτα δεν γεννιέται από το μη ον, (2) το σύμπαν είναι άπειρο και αιώνιο, (3) το σύμπαν αποτελείται από τα σώματα (άτομα ή ένωση ατόμων) και το κενό, (4) η αρχή των πάντων είναι τα άτομα, (5) τα άτομα είναι αδιαίρετα και αμετάβλητα, (6) τα άτομα δεν έχουν άλλες ιδιότητες εκτός από το βάρος-σχήμα-μέγεθος, (7) τα άτομα κινούνται στο κενό με κάθετη πτώση αλλά και με αποκλίσεις, (8) ο αριθμός των κόσμων είναι άπειρος, (9) ο χρόνος δεν έχει ανεξάρτητη ύπαρξη αλλά εννοείται μόνο σε σχέση με τα πράγματα.³⁴

Αξιοσημείωτη είναι η θεωρία της απόκλισης *-παρέκλεισις-* που επίσης λείπει από τον Δημόκριτο, με την οποία ο Επίκουρος εξηγεί τη δημιουργία της ύλης, αλλά έχει συνέπεια και για τη ηθική του στο βαθμό που το άτομο θα είναι το πρότυπο του αυτόνομου, ελεύθερου ανθρώπου.

Σε ό,τι αφορά τώρα την ανθρώπινη ψυχή, ο Επίκουρος λέει πως και η ψυχή είναι υλικής φύσης αποτελούμενη από λεπτά σωματίδια. Είναι η πηγή της αντίληψης, αλλά μόνο σε συνεργασία με το σώμα αισθάνεται, χωρίς το σώμα χάνει αυτή την ικανότητά της. Απορρίπτει δηλαδή την δυνατότητα ασώματης ψυχής. Ασώματο είναι αποκλειστικά και μόνο το κενό.

Όσο για τη γλώσσα, είναι ανθρώπινο κατασκεύασμα το οποίο δημιουργήθηκε και εξελίχτηκε σύμφωνα με τις ανάγκες που προέκυψαν για πιο αποτελεσματική επικοινωνία.

Τέλος, η κίνηση των ουράνιων σωμάτων δεν οφείλεται σε κάποια ανώτερη ύπαρξη και για τα αίτιά τους είναι δυνατές πολλαπλές ερμηνείες. Έχει σημασία αυτή η επισήμανση, δεδομένου ότι ειδικά στον αρχαίο κόσμο ήταν έντονη η πίστη της θεϊκής προέλευσης των ουρανίων φαινομένων, η οποία πίστη προκαλούσε ανησυχία και αίσθημα απειλής και από την οποία ο άνθρωπος μπορούσε να απαλλαγεί, αφομοιώνοντας τις βασικές αρχές της Φυσικής του Επίκουρου, κερδίζοντας την ψυχική του ηρεμία.

---

³⁴ *Επιστολή Προς Ηρόδοτον* 39-80.

4. Το Ηθικόν

Εφοδιασμένοι πλέον με τα απαραίτητα μέσα για να προσεγγίσουμε σωστά την πραγματικότητα και απαλλαγμένοι από τους φόβους χάρη στην ορθή γνώση του κόσμου που μας περιβάλλει, φτάνουμε στο επόμενο βήμα που δεν είναι άλλο από το να χαράξουμε το δρόμο προς μια ευτυχισμένη ζωή. Εδώ έρχεται η φιλοσοφία, η οποία με πρακτικές συμβουλές –και όχι θεωρητικά κατασκευάσματα– θα αναλάβει καθοδηγητικό ρόλο. Η φιλοσοφία δηλαδή καλείται να πάρει ένα ρόλο θεραπευτικό. Αν δεν το καταφέρει, δεν έχει και λόγο ύπαρξης διότι, όπως η ιατρική στοχεύει στην υγεία του σώματος, έτσι και η φιλοσοφία στοχεύει στην υγεία του πνεύματος. Γι' αυτό και η ενασχόληση με αυτήν είναι πάντα επίκαιρη, όπως μας λέει ο Επίκουρος στις πρώτες σειρές στην *Επιστολή Προς Μενοικέα*: «Ούτε όταν είσαι νέος να μη διστάζεις να αφιερώνεσαι στη φιλοσοφία, ούτε όταν είσαι γέρος να κουράζεσαι να τη καλλιεργείς. Γιατί για την ψυχική υγεία για κανέναν δεν είναι ποτέ ούτε πολύ νωρίς ούτε πολύ αργά.»³⁵ Η φιλοσοφία μπορεί να προσφέρει τις βασικές αρχές και είναι εφικτό σε όλους να βρουν την ευτυχία ως συνέπεια των πράξεών τους γιατί: «Αν την έχουμε τότε έχουμε τα πάντα και όταν δεν την έχουμε κάνουμε τα πάντα να την αποκτήσουμε».³⁶

Για να αποκτήσει κανείς την ευδαίμονα ζωή όμως, πρέπει να ακολουθήσει με αυστηρή πειθαρχία και συνέπεια τα βήματα που θα τον οδηγήσουν σε αυτήν. Ο Επίκουρος στην ηθική διδασκαλία του καταθέτει ένα πρόγραμμα τέτοιο που ακριβώς αποβλέπει σ' αυτήν, διερευνώντας όλες τις πλευρές της ανθρώπινης ύπαρξης. Η πεμπτούσια της ηθικής του συνοψίζεται σε μία τετραπλή αρχή η οποία δίνει και το πλαίσιο όπου κινείται: «Ο Θεός δεν είναι επίφοβος, ο θάνατος δεν προκαλεί ανησυχία, το καλό αποκτάται εύκολα, και το κακό αντέχεται εύκολα».³⁷

Για να γίνει όμως κατανοητή η συμβουλή του Επίκουρου, πρέπει κανείς να ανατρέξει στην *Επιστολή Προς Μενοικέα* και να δει αναλυτικά με ποιον τρόπο εξελίσσεται η ηθική του σε πρόγραμμα ζωής προσιτής και αποκτήσιμης από όλους. Στην επιστολή πραγματεύεται διάφορα θέματα, και με βάση αυτά μπορεί

³⁵ *Επιστολή Προς Μενοικέα* 122.

³⁶ *Ο. π.* 122.

³⁷ Φιλόδημος, *Προς τους σοφιστάς* IV 7-14.

να χωριστεί σε ενότητες. Στην εισαγωγή τονίζεται η σημασία της φιλοσοφικής άσκησης. Στη συνέχεια, στο πνεύμα της τετραπλής αρχής εξετάζονται οι προϋποθέσεις για την ευδαίμονα ζωή, δηλαδή τα ζητήματα περί Θεών και Θανάτου. Αφού θα εξαλειφθούν όλοι οι φόβοι που προκαλούνται από αυτά, θα ακολουθήσει η πραγματοποίηση του Επικούρειου οράματος προς τη μακάρια ζωή.

4.1.Θεός

«...Και πρώτα από όλα πίστευε στο Θεό σύμφωνα με την κοινή έννοια [...] ότι δηλαδή ο Θεός είναι άφθαρτη και μακάρια ύπαρξη και μη του αποδίδεις τίποτα που να είναι ξένο προς την αθανασία του, ή που δε θα ήταν ταιριαστό με την μακαριότητά του[...] γιατί οι Θεοί υπάρχουν αφού η γνώση μας για την ύπαρξή τους είναι εναργής [...] όμως, δεν είναι τέτοιοι όπως τους φαντάζεται ο περισσότερος κόσμος [...]και δεν είναι ασεβής εκείνος που δεν παραδέχεται τους Θεούς των πολλών, μα εκείνος που συνδέει τους Θεούς με τις δοξασίες των πολλών [...] γιατί αυτό που υποστηρίζουν ότι κατατρέχουν με τις μεγαλύτερες καταστροφές τους κακούς ανθρώπους, ενώ τους καλούς τους βοηθάνε να πετύχουν στη ζωή, δεν στηρίζεται σε σωστές αντιλήψεις αλλά σε εσφαλμένες ιδέες...»³⁸.

«Το μακάριο και άφθαρτο ον ούτε το ίδιο κατατρώγεται με έγνοιες, ούτε τις προξενεί σε άλλον. Έτσι δεν κατέχεται, δεν κυριαρχείται ούτε από βίαια πάθη και θυμούς ούτε από εύνοιες. Γιατί όλα αυτά είναι γνωρίσματα των αδύναμων όντων».³⁹

«...Μα τα αγάλματα των Θεών πρέπει να τα φτιάχνουμε χαρούμενα και χαμογελαστά για να τους ανταποδίδουμε το χαμόγελο και όχι να τους φοβόμαστε».⁴⁰

Ο Επίκουρος στα παραπάνω αποσπάσματα εκθέτει τα επαναστατικά θα λέγαμε μηνύματά του, τα οποία συνοψίζουν όλα όσα πρέπει να ξέρει κανείς περί Θεών. Οι θέσεις του είναι: πρώτον, οι Θεοί υπάρχουν και η γνώση μας γι' αυτούς είναι εναργής μέσω της προλήψεως. Είναι ένα είδος άμεσης όρασης, μία οικουμενική αντίληψη (κοινή νόησις). Ο Επίκουρος είχε κατηγορηθεί

³⁸ *Επιστολή προς Μενοικέα* 123-124.

³⁹ *Κ. Δ. Ι.*

⁴⁰ Διογένης Οινουανδέας, απ. 19 (στο εξής Δ.Ο.).

επανελημμένα για την αθεΐα του, παρ' όλο που στα γραπτά του δεν βρίσκουμε καμιά σχετική ένδειξη. Άλλωστε, είχε πολύ σοβαρό λόγο να υποστηρίζει την ύπαρξη Θεών, διότι με την άρνησή τους το μόνο που θα κατάφερνε θα ήταν να απομακρύνει τον κόσμο τον οποίο ήθελε τόσο πολύ να απαλλάξει από τις δεισιδαιμονίες του. Όχι μόνο δεν αρνήθηκε την ύπαρξή τους, αλλά θεωρεί ότι η γνώση μας γι' αυτούς είναι αληθής λόγω της γενικής κοινής έννοιας που έχουμε από κοινού όλοι οι άνθρωποι. Εδώ, σαν αντιπαράθεση θα μπορούσαμε να πούμε ότι αυτή η έννοια περί Θεού δεν αποδεικνύει οπωσδήποτε την ύπαρξή του, αλλά κάτι άλλο. Αποδεικνύει μάλλον τη βαθιά ανάγκη του ανθρώπου να βρει κάποια εξήγηση στο ερώτημα γιατί υπάρχει τόσο μεγάλο χάσμα ανάμεσα στα σχέδια που καταστρώνει και στην εκπλήρωσή τους. Και αντί να κάνει μια ενδοσκόπηση μήπως ο λόγος βρίσκεται μέσα του, στις ικανότητές του και στον λανθασμένο υπολογισμό, προτιμάει να ψάχνει για αιτίες έξω από τον εαυτό του. Έτσι επινοεί κάποια ανώτερη δύναμη, η οποία διευθύνοντας τις ανθρώπινες υποθέσεις, ευθύνεται για τις κακοτυχίες του αλλά και ευνοώντας τους ανθρώπους βοηθά στην επίτευξη των στόχων τους. Έτσι δημιουργείται μια έννοια του Θεού ή των Θεοτήτων, τους οποίους ο άνθρωπος μπορεί να επηρεάζει με διάφορους τρόπους (θυσίες, αφιερώματα, προσευχές).

Όπως και να έχει, ο Επίκουρος επιμένει στην αλήθεια της ύπαρξής των θεών και προτιμά να καταπολεμήσει τη γενική αντίληψη που σχηματίστηκε για αυτούς. Με αυτόν τον τρόπο φτάνουμε στη δεύτερη διαπίστωσή του: Οι Θεοί ως ατάραχα και μακάρια όντα, δεν εμπλέκονται στα ανθρώπινα ζητήματα, το σύμπαν ακολουθεί την πορεία του χωρίς καμία θεική παρέμβαση και κάθε ανθρωπομορφισμός πρέπει να αποκλειστεί από την ιδέα μας γι' αυτούς. Έτσι, οι θεοί για τον άνθρωπο δεν έχουν καμία χρησιμότητα εκτός από ότι με τη μίμησή τους ο άνθρωπος μπορεί να πλησιάσει την ευδαιμονία τους που αποτελεί και το κύριο χαρακτηριστικό τους. Δεν δωροδοκούνται, δεν επηρεάζονται από προσευχές και θυσίες, αφού ζούνε στην αιώνια αταραξία και γαλήνη. Η απόδειξη ότι δεν έχουν επαφή με τα εγκόσμια βρίσκεται στην ατάραχη και γαλήνια ύπαρξή τους που δεν έχει ανάγκη από τίποτε άλλο. Ο Επίκουρος πίστευε ότι με τη σωστή αντίληψη περί Θεών ο άνθρωπος θα απαλλαχθεί από τον κύριο φόβο και βάσανό του.

Έπρεπε όμως να καταπολεμήσει τις εσφαλμένες δοξασίες σε δύο μέτωπα: από τη μία τη λαϊκή θρησκεία και από την άλλη την επίσης βλαβερή –κατά τη

γνώμη του— θρησκεία των μορφωμένων ή τη λεγόμενη «αστρική θρησκεία». Η λαϊκή θρησκεία, όσο υπήρχε η πόλη, συνδεόταν άρρηκτα με αυτήν. Η κάθε πόλη είχε τον θεό-προστάτη της, τον οποίο τιμούσαν τακτικά με γιορτές και τελετουργικές διαδικασίες. Η θρησκεία ήταν δηλαδή πολιτικό και κοινωνικό ζήτημα. Το άτομο γεννημένο στον συγκεκριμένο τόπο, κληρονομούσε την πίστη και την παράδοση της φυλής του. Όμως με την κατάρρευση της πόλης συνέβησαν και στον τομέα της θρησκείας ραγδαίες αλλαγές. Οι τοπικοί Θεοί δεν προστάτευαν πλέον τον άνθρωπο, ο οποίος έπρεπε να βρει ατομικά τη διέξοδό του. Η πίστη έγινε προσωπική υπόθεση. Επιπλέον, ως συνέπεια των κατακτήσεων του Αλέξανδρου, εισάχθηκαν νέες μορφές θρησκείας με ξένους θεούς προς τους οποίους οι Έλληνες ήταν δεκτικοί. Πάντως ο φόβος από την οργή των Θεών και από την εκδίκησή τους δεν έπαψε να κυριαρχεί στην καθημερινότητα των πολλών, τους οποίους βάραινε η ατέρμονη ενασχόληση με πρακτικές που απέβλεπαν στο να κερδίζουν την εύνοια των θεών. Ο Επίκουρος με τη διδασκαλία του ήθελε να απελευθερώσει τον άνθρωπο από αυτά τα βάσανα, γκρεμίζοντας όλες τις δοξασίες που κρατούσαν γερά αυτό το οικοδόμημα.

Όμως στα μάτια του δεν είχαν καλύτερη τύχη ούτε οι προκάτοχοί του, οι μορφωμένοι, οι οποίοι —κυρίως ο Πλάτων— έφεραν την ιδέα μιας Κοσμικής Ψυχής. Στην προσπάθειά τους να συμφιλιώσουν τους παραδοσιακούς θεούς με το κοσμικό Θείο χειροτέρεψαν τη κατάσταση. Και αυτό γιατί από τη μία δεν επηρεαζόταν από τους ανθρώπους, από την άλλη παρουσίαζαν μία ψυχή η οποία —κατεβαίνοντας από τα άστρα όπου κατοικούσε— με την ενσωμάτωσή της έπρεπε να φερθεί με τον σωστό τρόπο ώστε να ξανακερδίσει την αρχική θέση της στα ουράνια. Αν δεν τα κατάφερνε, προβλεπόταν η επιστροφή της κατ' επανάληψη σε σώματα, τα οποία κάθε φορά θα ήταν χειρότερα από τα προηγούμενα. Γίνεται εύκολα κατανοητό ότι αυτή η εκδοχή των πραγμάτων αναστάτωσε ακόμα πιο πολύ τον κόσμο. Αυτή η μορφή πίστης δεν ήταν εύκολο να πολεμηθεί γιατί προστατευόταν από την επιστήμη.⁴¹

Στα μάτια του Επίκουρου, ανάλογη θέση είχε και η μαντική: *«Η μαντική είναι ανύπαρκτη, δεν υπάρχει. Κι αν, ακόμα, υπήρχε θα έπρεπε να πιστεύουμε πως ό,τι γίνεται έξω από εμάς δεν έχει καμία σημασία μπροστά σ' αυτό που*

---

⁴¹ Όπως η επιστήμη είχε διαμορφωθεί στο Πλάτωνα και στον Αριστοτέλη.

αποφασίζουμε εμείς οι ίδιοι». ⁴²Σε τελική ανάλυση το μήνυμα που ήθελε να περάσει ήταν ότι ο άνθρωπος είναι ο κυρίαρχος του εαυτού του, επομένως ούτε οι Θεοί αλλά ούτε και η τύχη ή η μοίρα καθορίζουν την πορεία της ζωής του.

4.2. Θάνατος

*«Ένα τίποτα είναι για εμάς ο θάνατος. Γιατί ό,τι αποσυντίθεται παύει να αισθάνεται. Και ό,τι δεν αισθάνεται δε μας αφορά.»*⁴³

*«Ο θάνατος δε μας αφορά, γιατί εφόσον υπάρχουμε εμείς, δεν υπάρχει ο θάνατος, και όταν έρθει ο θάνατος εμείς πια δεν υπάρχουμε. Δηλαδή, ο θάνατος δεν αφορά ούτε τους ζωντανούς, ούτε και τους πεθαμένους. Για τους πρώτους δεν υπάρχει, όσο για τους δεύτερους, δεν υπάρχουν οι ίδιοι πια...»*⁴⁴

*«Γεννηθήκαμε μια φορά και δεν γίνεται να γεννηθούμε και δεύτερη, κι είναι βέβαιο πως δε θα υπάρξουμε ξανά στον αιώνα τον άπαντα. Εσύ όμως, ενώ δεν εξουσιάζεις το αύριο, αναβάλλεις την ευτυχία για αργότερα. Κι η ζωή κυλά με αναβολές και χάνεται, κι ο καθένας μας πεθαίνει μες στις έγνοιες.»*⁴⁵

*«Η ζωή γίνεται γλυκιά όταν λείπει ο φόβος του θανάτου.»*⁴⁶

Το δεύτερο βήμα προς την ευδαίμονα ζωή, σύμφωνα με τη τετραπλή αρχή, είναι η εξάλειψη του φόβου του θανάτου. Για να εξαλείψουμε αυτόν το φόβο, πρέπει να ερευνήσουμε από πού πηγάζει, αλλά πριν από αυτό να προσδιορίσουμε τι ακριβώς είναι ο θάνατος. Και η απάντηση του Επίκουρου είναι πως ο θάνατος είναι ένα τίποτα για εμάς. Αν θεωρήσουμε ότι ο θάνατος είναι το αντίθετο της ζωής, όπου ζωή σημαίνει παρουσία του υποκειμένου, συνείδηση, αντίληψη, αισθήσεις και συναισθήματα, τότε ο θάνατος είναι απουσία όλων αυτών. Και αφού το ένα αποκλείει το άλλο, άρα δεν μπορούν να συμπίπτουν, γι' αυτό και μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι με αυτή την έννοια ο θάνατος, πραγματικά δεν είναι τίποτα για εμάς. Ούτε καν την εμπειρία του θανάτου μπορούμε να ζήσουμε γιατί, μόλις προκύπτει, παύει να υπάρχει το υποκείμενο.

---

⁴² Δ.Α. Χ.135.

⁴³ Κ.Α.Π.

⁴⁴ Δ.Α.Χ.125.

⁴⁵ Επίκουρου Προσφώνησις 14 (στο εξής *Επικ. Προσφ.*).

⁴⁶ Δ.Ο. απ. 130.

Σε αυτό το σημείο όμως προκύπτει ένα νέο ερώτημα: Από πού πηγάζουν αυτοί οι φόβοι; Πρώτα-πρώτα, προκαλεί φόβο αυτό που φανταζόμαστε για τη διαδικασία του θανάτου, ότι δηλαδή θα είναι κάτι οδυνηρό. Δεύτερον, μας φοβίζει η πίστη στη μεταθανάτια ζωή της ψυχής. Σε ό,τι αφορά την πρώτη περίπτωση ο Επίκουρος έχει ήδη δώσει απάντηση. Για το θάνατο δε μπορούμε να έχουμε εμπειρία και έτσι σίγουρα δεν είναι οδυνηρός. Οδυνηρή μπορεί να είναι μόνο η ζωή. Είναι παράλογο, λέει, να φοβόμαστε κάτι που όταν έρθει δεν θα υπάρχουμε εμείς. Βέβαια, οι τελευταίες στιγμές της ζωής μπορεί να συνοδεύονται από πόνο, αυτό όμως ελέγχεται, κάτι το οποίο απέδειξε και ο ίδιος αργότερα με το δικό του θάνατο.⁴⁷ Η δεύτερη περίπτωση, με το φόβο για την μεταθανάτια ζωή –και την ενδεχόμενη αιώνια τιμωρία– είναι επίσης εύκολο να εξαλειφτεί. Ήδη γνωρίζουμε από τη φυσική επιστήμη πως η ψυχή είναι υλικής φύσης, αποτελείται από άτομα τα οποία με το θάνατο του σώματος διαλύονται χωρίς να μένει τίποτα. Έτσι, δεν μένει κάτι που να επιζεί το θάνατο του σώματος. Κατ' επέκταση ούτε τίθεται ζήτημα περί αιώνας τιμωρίας. Γιατί στο κόσμο τίποτα δεν είναι αιώνιο εκτός φυσικά από τις θεικές οντότητες. Επομένως αυτό που μας αφορά είναι η ζωή μας εδώ και τώρα. Μπορεί να είναι ευχάριστη ή δυσάρεστη, αλλά αξία της δίνει το γεγονός ότι από εμάς εξαρτάται το πώς πορευόμαστε.

Αφού, μετά από αυτό το ξεκαθάρισμα, ο άνθρωπος απελευθερώθηκε από τους αβάσιμους φόβους, υπάρχει το ενδεχόμενο ακόμα να νιώθει μία δυσαρέσκεια και μία ανησυχία για το θάνατο. Και αυτό αφορά τη μεταθανάτια ανυπαρξία μας. Όπως διαπίστωσε και ο Λουκρήτιος, κανένας δεν υπήρχε πριν να γεννηθεί, λίγοι όμως στεναχωριούνται γι' αυτό: «*Αναλογίσου πάλι, εκείνοι οι ατελείωτοι αιώνες προτού γεννηθούμε πόσο ασήμαντοι είναι για μας*».⁴⁸ Έτσι πρέπει να αδιαφορούμε και για τους αιώνες που δεν θα υπάρχουμε πλέον. Και όμως δεν συμβαίνει αυτό. Μια πιθανή αιτία θα μπορούσε να εντοπιστεί στο πρόβλημα της «χρονικής ασυμμετρίας».⁴⁹ Είναι αλήθεια ότι ούτε στη μία ούτε στην άλλη περίπτωση υπάρχει το άτομο. Κι όμως ανάμεσα στις δύο ανυπαρξίες, υπάρχει ανομοιότητα. Η ειδοποιός διαφορά εντοπίζεται στο γεγονός ότι τον μεταθανάτιο χρόνο μας τον στερεί ο θάνατος και αν δεν είχε έρθει, η ζωή θα

---

⁴⁷ Ο θάνατός του Επίκουρου προκλήθηκε από νεφρική ανεπάρκεια θα λέγαμε με σημερινούς όρους η οποία του προκάλεσε έντονους πόνους κατά τις τελευταίες εβδομάδες της ζωής του. Ο ίδιος όμως, με τη συντροφιά των φίλων του έκανε πράξη την διδασκαλία του και υποστήριζε πως ένιωθε γαλήνια και πέθανε ήρεμα, ξεπερνώντας την σωματική οδύνη.

⁴⁸ Λουκρήτιος, *De Rerum Natura* III. 972.

⁴⁹ Thomas Nagel, *Mortal questions* σσ. 22-30.

συνεχιζόταν. Έτσι κάθε θάνατος είναι απώλεια μιας ζωής. Αυτό δεν συμβαίνει όμως με τη γέννηση, διότι αν είχαμε γεννηθεί πιο πριν, θα ήμασταν κάποιος άλλος. Αν το να ζει κανείς είναι καλό, ο θάνατος είναι κακό, γιατί στερεί αυτό το καλό. Ο Επίκουρος μάλλον ήξερε πολύ καλά αυτό το συναίσθημα, γι' αυτό υπενθυμίζει ότι *«ο σοφός επιδιώκει την ευτυχέστερη και όχι την μακρύτερη ζωή»*. Γιατί, όπως και να έχει, η φύση βάζει τα όρια και γι' αυτό δεν μπορούμε να κάνουμε τίποτα. Και το πόσο ζει τελικά ο άνθρωπος, δεν μετριέται ποσοτικά αλλά ποιοτικά: *«Ο άπειρος χρόνος προσφέρει την ευχαρίστηση στον ίδιο βαθμό όπως και ο περιορισμένος χρόνος, εφ' όσον ο άνθρωπος οριοθετεί την ευχαρίστηση με σκέψη»*.⁵⁰ Όλες οι προαναφερθείσες περιπτώσεις έχουν ένα κοινό χαρακτηριστικό: ο Επίκουρος εξέτασε το ζήτημα του θανάτου από τη θέση του υποκειμένου που τον υφίσταται.

Τι γίνεται όμως όταν ο θάνατος που προκαλεί φόβο, δεν είναι ο δικός μας αλλά κάποιου κοντινού, αγαπητού προσώπου; Εκεί, πώς μπορεί να μείνει κανείς ατάραχος; Ο Επίκουρος λέει πως φυσικά πρέπει να θρηνήσουμε γι' αυτούς τους ανθρώπους, αντιμετωπίζοντας με το μέγιστο σεβασμό αυτή την απώλεια. Θαρρώ πως είναι η περίπτωση όπου δύσκολα μπορεί να βρεθεί φάρμακο για το πόνο, ίσως και η απώλειά αυτή ν' αφήσει ένα κενό το οποίο να μείνει ανεκπλήρωτο. Αυτό μπορεί να σταθεί μόνιμο εμπόδιο για την αταραξία του ατόμου, γιατί στην προκειμένη περίπτωση έχει να αντιμετωπίσει τον πόνο και όχι το φόβο που προκαλεί ο θάνατος και εδώ μπορεί να φανεί χρήσιμη η φιλοσοφία. Παρ' όλα αυτά, ακόμα κι αν είναι εξοικειωμένος κανείς με τις σχετικές ασκήσεις, υπάρχει ενδεχόμενο να μην απαλλαχτεί από αυτό τον πόνο.

Ο Επίκουρος, αν και δεν έχει εξετάσει άμεσα αυτό το ζήτημα, έμμεσα έχει δώσει λύσεις για τέτοιες περιπτώσεις. Πρώτον, η αντιμετώπιση του πόνου γίνεται μέσω των ευχάριστων αναμνήσεων που έχουν αποθηκευτεί στην πορεία της ζωής του ανθρώπου. Δεύτερον, ο σοφός δεν παντρεύεται, ούτε κάνει παιδιά ώστε να αποφύγει πιθανές ταραχές. Τρίτον, ο σοφός ως αυτάρκης άνθρωπος, αν και έχει φιλικές επαφές με τους άλλους, ποτέ δεν εμπλέκεται συναισθηματικά σε τέτοιο βαθμό στη ζωή των άλλων ώστε ο χαμός τους να προκαλέσει ψυχική κατάρρευση. Αν καταφέρνει κανείς να ζει με τέτοιο τρόπο, τότε πραγματικά δεν θα υπάρξουν εμπόδια στην ευτυχία του.

---

⁵⁰ Κ.Δ. XIX.

Ωστόσο χρειάζεται συστηματική εξάσκηση, με τον κίνδυνο τελικά να αποτύχει. Ίσως γι' αυτόν το λόγο υποστήριζε ο Επίκουρος πως μόνο να πλησιάσουμε μπορούμε τη θεϊκή μακαριότητα. Να τη φτάσουμε είναι σχεδόν ακατόρθωτο.

4.3 Το Καλό και το Κακό

«Ο κύριος πρόξενος της ταραχής στη ζωή ενός ανθρώπου είναι η άγνοια του καλού και του κακού. Οι λαθεμένες αντιλήψεις μας πάνω σ' αυτά συχνά μας αποστερούν τις μεγαλύτερες ηδονές και μας βασανίζουν με τους πιο σκληρούς πόνους της ψυχής...»⁵¹

Με τη χειραφέτηση από τους φόβους που προκαλούνται από τους θεούς και από το θάνατο, είμαστε στο σωστό δρόμο, κατά τον Επίκουρο, προς μια ευτυχισμένη ζωή. Όμως για να φτάσουμε στην πρακτική εφαρμογή χρειάζεται η διασαφήνιση της έννοιας του Καλού και του Κακού. Το δεύτερο μέρος της τετραφάρμακου λέει πως *«το καλό αποκτάται εύκολα και το κακό αντέχεται εύκολα»*. Για να κατανοήσουμε τη σημασία της πρότασης αυτής, είναι αναγκαίο να ξέρουμε το ακριβές περιεχόμενο των εννοιών στην επικούρεια σκέψη. Σύμφωνα με τον ίδιο τον Επίκουρο, Καλό ή *«Αγαθόν»* είναι αυτό που πρέπει να επιδιώκουμε, ενώ Κακό ή *«Δεινόν»* αυτό που αποφεύγεται. Με βάση ποιο κριτήριο; Καλό είναι καθετί που επιτρέπει στον άνθρωπο να ζει σύμφωνα με τις φυσικές του ανάγκες και καθετί που τον αποτρέπει είναι κακό. Διότι, κάθε σκοπός που θέτει η φύση θεωρείται αγαθό και ο άνθρωπος ως φυσικό ον πρέπει να φροντίζει να εκπληρωθούν οι απαιτήσεις της φύσης. Το επόμενο ερώτημα είναι, πώς αναγνωρίζεται αυτό το καλό που είναι σύμφωνο με τη φύση. Η συμβουλή του Επίκουρου είναι απλή: Καλό είναι αυτό που με την εκτέλεσή του προκαλεί ευχαρίστηση-ηδονή-, ενώ το Κακό επιφέρει πόνο.

Εννοώντας με αυτό τον τρόπο τις δύο τελευταίες αρχές της τετραφάρμακου, φαίνεται ότι πραγματικά δεν είναι ακατόρθωτες, αρκεί ο άνθρωπος να ευαισθητοποιηθεί προς τις ανάγκες της φύσης του. Η ευχάριστη κατάσταση που επέρχεται από δραστηριότητες που ταιριάζουν στη φύση μας είναι εύκολο να προτιμούνται, όσο και το να αποφεύγονται δυσάρεστες

---

⁵¹ Κικέρων, *De Finibus*.

καταστάσεις με βλαβερές συνέπειες για τον οργανισμό. Αλλά και σε περίπτωση που δεν μπορεί να αποφευχθεί, ο πόνος είναι εύκολα αντιμετωπίσιμος με τη σωστή φιλοσοφική άσκηση.

Συνοψίζοντας, η έννοια του αγαθού ταυτίζεται με την ηδονή στην επικούρεια ηθική. *«Κάθε ευχαρίστηση είναι καλό, είναι αγαθό, γιατί είναι σύμφωνα με τη φύση μας.»*⁵² Η ηδονή είναι το μέγιστο καλό που πρέπει να επιδιώξει κανείς για την κατάκτηση της ευδαιμονίας. Ωστόσο, στη συνέχεια θα φανεί ότι δεν επιδιώκεται άνευ όρων κάθε είδος ηδονής (*«δεν είναι κάθε ευχαρίστηση άξια εκλογής»*⁵³) αλλά απαιτείται αυτοπειθαρχία, υπολογισμός και συστηματική άσκηση για να επιτευχθεί ο τελικός σκοπός του ανθρώπου και να φτάσει στην ατάραχη και μακάρια ζωή.

4.4. Κατάταξη επιθυμιών

*«Άλλες επιθυμίες είναι φυσικές και αναγκαίες, ενώ άλλες είναι φυσικές, όχι όμως και αναγκαίες. Και άλλες πάλι, δεν είναι ούτε φυσικές ούτε αναγκαίες, αλλά γεννιούνται από τις κενές ιδέες.»*⁵⁴

*«Για κάθε σου επιθυμία πρέπει να θέτεις το ερώτημα: τι θα μου συμβεί αν γίνει αυτό που επιθυμώ; Και τι αν δεν γίνει;»*⁵⁵

*«Ας μη χαλάμε αυτά που έχουμε, με το να επιθυμούμε πράγματα που δεν έχουμε. Αλλά να αναλογιζόμαστε πως ό,τι έχουμε τώρα κάποτε ευχόμεσταν να το αποκτήσουμε.»*⁵⁶

Προκειμένου να εξασφαλιστεί η σωματική υγεία και η ψυχική αταραξία, είναι απαραίτητο να αναλογιστούμε τις ανάγκες μας και ταυτοχρόνως να αποκλείσουμε όλες τις ψευδοανάγκες –που μας επιβάλλονται κυρίως από το κοινωνικό περιβάλλον–, ώστε να βαδίζουμε ανεμπόδιστα προς το σκοπό μας.

Οι ανάγκες προκύπτουν από τη βιολογική μας σύσταση και ονομάζονται επιθυμίες ή *ορέξεις*. Σύμφωνα με τον Επίκουρο –όπως αυτό φαίνεται από το πρώτο απόσπασμα–, πρώτα πρέπει να κάνουμε μια διάκριση μεταξύ επιθυμιών και με βάση αυτή, να αποφασίσουμε την επιλογή ή την αποφυγή τους, ανάλογα

---

⁵² Δ.Α. Χ. 130.

⁵³ Ο.π. 130.

⁵⁴ Κ.Α. 29.

⁵⁵ *Επικ. Προσφ.* 71.

⁵⁶ Ο.π. 35.

με το πόσο συμβάλλουν στο να φτάσουμε στη μακάρια ζωή. Έτσι είναι δυνατόν να κατατάξουμε τις επιθυμίες σε τρεις μεγάλες κατηγορίες.

Η πρώτη και πιο σημαντική είναι οι *φυσικές και αναγκαίες επιθυμίες*. Φυσικές θεωρούνται όλες οι ανάγκες οι οποίες εξασφαλίζουν την επιβίωση του οργανισμού. Εδώ εντάσσεται η διατροφή, η στέγη, η υγεία, η συντροφιά αλλά και η αίσθηση ασφάλειας.⁵⁷ Αυτές όταν δεν ικανοποιούνται επιφέρουν πόνο, σε ακραία περίπτωση ακόμη και θάνατο. Επίσης, η μη εκπλήρωσή τους καθιστά αδύνατη την επίτευξη του τελικού σκοπού της ευδαιμονίας. Ακόμη, σημαντικό χαρακτηριστικό τους, είναι ότι η ικανοποίησή τους δεν είναι δύσκολη.

Στη δεύτερη κατηγορία ανήκουν οι *φυσικές αλλά μη αναγκαίες επιθυμίες*. Αυτές και να εκπληρωθούν δεν φέρνουν παραπάνω ευχαρίστηση, ούτε προκαλεί πόνο η μη πραγματοποίησή τους. Εδώ εντάσσονται ασχολίες που έχουν σχέση με τη σωματική άσκηση, αθλήματα αλλά και οι σεξουαλικές σχέσεις όπως και τα πλούσια γεύματα, οι τέχνες και άλλα. Αυτές οι επιθυμίες σε περίπτωση που προσφέρονται χωρίς περιττό κόπο και εφόσον δεν είναι επιζήμιες στις συνέπειες τους δεν απορρίπτονται, όμως δεν πρέπει να επιδιώκονται.

Όπως είπαμε, οι παραπάνω δύο κατηγορίες είναι οι φυσικές μας επιθυμίες. Όμως πρέπει να έχουμε στο νου ότι υπάρχουν φορές όπου παρότι οι επιθυμίες είναι φυσικές, μπορούν ν' αποδειχθούν βλαβερές. Γι' αυτό είναι σημαντικό να μάθει κανείς τι να επιλέγει και τι να αποφύγει με τις σωστές στρατηγικές. Αυτό που πρέπει να θυμόμαστε είναι ότι *«το καλό αποκτάται εύκολα»*. Έτσι λόγου χάρη το απλό γεύμα διώχνει την πείνα με τον ίδιο τρόπο όπως και τα πλουσιοπάροχα τραπέζια. Ένα λιτό σπίτι καλύπτει τις ανάγκες για στέγη όπως και τα παλάτια. Η φιλία μας προσφέρει συντροφιά και ασφάλεια. Όσο για τη γνώση, η μελέτη της φυσικής μας δίνει τη δυνατότητα να αποκτήσουμε τη σωστή αντίληψη για τα πράγματα και να διώχνουμε προκαταλήψεις και κενές δοξασίες.

---

⁵⁷ Αξιοσημείωτη είναι η ιεράρχηση του Μάσλοου, γνωστή από τη ψυχολογία, ο οποίος στην δεκαετία του '50, σχεδίασε μια πυραμίδα βάσει των αναγκών του ανθρώπου, της ισχύος τους και της εμφάνισής τους κατά τη διάρκεια της ζωής. Έτσι, στη βάση της πυραμίδας τοποθετήθηκαν οι φυσιολογικές ανάγκες (πείνα, δίψα, ύπνος), μετά οι ανάγκες για ασφάλεια (επιθυμία για τάξη, μη απειλή από φυσικούς κινδύνους). Στην επόμενη θέση βρίσκονται οι ανάγκες του ανήκειν και της αγάπης (να είναι αποδεκτός, να αγαπά και να αγαπιέται), οι ανάγκες για εκτίμηση (να είναι αναγνωρίσιμος από άλλους) όπως και οι γνωστικές ανάγκες (ανάγκη για γνώση και κατανόηση), οι αισθητικές ανάγκες (επιδίωξη του ωραίου) και στην κορυφή η αυτοπραγμάτωση (πλήρης ανάπτυξη των δυνατοτήτων του ανθρώπου). Όλες οι προαναφερθείσες ανάγκες ταιριάζουν με τις φυσικές και αναγκαίες επιθυμίες του Επίκουρου και τις διακρίσεις τους.

Εκτός από το ότι τα απαραίτητα αποκτούνται εύκολα, πρέπει ακόμα να αναρωτηθούμε πριν από κάθε επιλογή μας – όπως λέει το δεύτερο απόσπασμα – ποιες συνέπειες έχει αν λέμε ναι και αν λέμε όχι. Πάνω από όλα όμως πρέπει να ακολουθούμε την εσωτερική φωνή της φύσης μας που όλοι έχουμε και δεν μας απατά. Γενικώς ισχύει ο κανόνας ότι καθετί που μακροπρόθεσμα έχει αρνητικές συνέπειες, όσο γοητευτικό και να είναι στιγμιαία, πρέπει να αποφεύγεται.

Τέλος, η τρίτη κατηγορία με τις *μη φυσικές και τις μη αναγκαίες επιθυμίες* είναι η ομάδα που απορρίπτεται χωρίς εξαίρεση, διότι η εκπλήρωσή τους είναι δύσκολη, δεν έχουν διάρκεια και είναι πηγή δυστυχίας και ταραχής. Ποιες επιθυμίες εννοεί ο Επίκουρος; Τις επιθυμίες για δημοσιότητα, δόξα, φήμη, τη συμμετοχή στην πολιτική, τα είδη πολυτελείας, τα πλούτη. Η απόκτηση όλων αυτών είναι κοπιαστική, δεν έχουν καμία σχέση με τις βασικές μας ανάγκες και ως τέτοιες είναι αντίθετες με τη φύση μας αλλά και μας απομακρύνουν από τον τελικό σκοπό, την ευδαιμονία.

Έχοντας υπόψη όλα τα παραπάνω, μένει το τελευταίο και πιο σημαντικό βήμα προς το ποθούμενο σκοπό –το κορύφωμα της ηθικής διδασκαλίας του Επίκουρου–, και αυτό δεν είναι άλλο από το να ζει κανείς σύμφωνα με την αρχή της Ηδονής : *«η ηδονή είναι η αρχή και ο σκοπός της μακάριας ζωής»*.⁵⁸

4.5. Ηδονή- αυτάρκεια

«Όταν, λοιπόν, λέμε ότι ο υπέρτατος σκοπός είναι η χαρά, η ευχαρίστηση (η ηδονή), δεν έχουμε υπόψη μας τις ηδυπάθειες των ασώτων, αυτών που καταξοδεύονται σε ηδονές, ούτε τις ηδυπάθειες που βασίζονται στις απολαύσεις, όπως νομίζουν οι άνθρωποι που δεν γνωρίζουν τη διδασκαλία μας, τη θεωρία μας, και που δεν συμφωνούν μ' αυτήν, ή που την ερμηνεύουν όχι σωστά. Αλλά εννοούμε μια τέτοια κατάσταση όπου ο άνθρωπος δε νιώθει πόνο στο σώμα, ούτε ταραχή στη ψυχή. Επειδή η ευχάριστη ζωή δεν αποκτιέται με το αδιάκοπο πιετό, με τα βακχικά βραδινά γλεντοκόπια, ούτε με συνουσιασμό με αγόρια και γυναίκες, ούτε με τη χρήση ψαριών και ό,τι άλλο μπορεί να προσφέρει ένα πλούσιο τραπέζι μα με τη νηφάλια σκέψη, που επιζητά το αίτιο για κάθε επιλογή και για κάθε άρνηση και που

---

⁵⁸ Δ.Α.Χ.128.

διώχνει όλες τις λαθεμένες γνώμες, ιδέες, αυτές που πλημμυρίζουν τη ψυχή με τη μεγαλύτερη δυνατή ταραχή.»⁵⁹

Όπως προαναφέρθηκε στην εισαγωγή, η έννοια της ηδονής και η σχέση της με την ευδαιμόνα ζωή έχει συζητηθεί και στα πλατωνικά και στα αριστοτελικά κείμενα. Σε εκείνες τις περιπτώσεις όμως ο ευδαιμών βίος έχει ως βασικό συστατικό του τις αρετές και η ηδονή είναι ένα μέσο για την απόκτησή του. Στον Εύδοξο πρώτη φορά δηλώνεται η ταύτιση ηδονής και αγαθού. Κατ' εξοχήν ηδονιστής θεωρείται ο Κυρηναϊκός Αρίστιππος, ο οποίος ως ηδονή όρισε αποκλειστικά τις κινητικές ηδονές, τονίζοντας ότι η απουσία πόνου είναι μια ουδέτερη κατάσταση.

Αξίζει επίσης να αναφερθεί το όνομα του Δημόκριτου, στον οποίο η ευδαιμονία δηλώνει τη γαλήνη της ψυχής (ευθυμία), η οποία πηγάζει από μια κατάσταση κατά την οποία ο οργανισμός βρίσκεται σε συμφωνία με τις φυσικές ανάγκες και δυνατότητές του. Καθοριστικό ρόλο στις σωστές επιλογές έχουν τα πάθη. Αυτά που ευχαριστούν τον οργανισμό πρέπει να επιδιώκονται, όμως τα ωφέλιμα βρίσκονται κυρίως στις πνευματικές απολαύσεις. Έτσι ο Δημόκριτος φτάνει στο συμπέρασμα ότι ο θεωρητικός βίος είναι εκείνος που εξασφαλίζει την ευδαιμονία.

Πάνω στα θεμέλια αυτά ο Επίκουρος παρουσιάζει μια διαφορετική θεωρία: εδώ η ηδονή ταυτίζεται με την ευδαιμονία, από μέσο γίνεται αρχή και τελικός σκοπός. Όσο για τις αρετές έχουν σημαντικό ρόλο αλλά μόνο ως μέσο για την απόκτηση της ευδαιμονίας. Απορρίπτεται η ύπαρξη της ουδέτερης κατάστασης –όταν δηλαδή απουσιάζει ο πόνος–, μάλιστα γίνεται ορισμός στο μέτρο που η απουσία ισούται με την ηδονική κατάσταση του οργανισμού. Εκτός αυτού, ηδονή ορίζεται και η αταραξία της ψυχής. Έτσι λοιπόν, η αρχή της ηδονής παίρνει μια εντελώς καινούρια τροπή στην επικούρεια ηθική. Η χρήση της λέξης 'ηδονή' ως μεγίστου αγαθού, η οποία είχε συνδεθεί κατά κύριο λόγο με σαρκικές απολαύσεις, έδωσε έδαφος για παρεξηγήσεις και για ατελεύτητες διενέξεις μεταξύ οπαδών και αντιπάλων.

Όπως θα φανεί στη συνέχεια, ο Επίκουρος επιχειρεί να διασαφηνίσει τη θέση του τονίζοντας την υπεροχή των στατικών ηδονών έναντι των κινητικών και

---

⁵⁹ Δ.Α.Χ.131-132.

δίνοντας έμφαση στην αταραξία ως φυσικό επακόλουθό τους. Ωστόσο, άλλο λόγο για περαιτέρω παρεξήγηση δημιούργησε και ο μονισμός του, όπου ψυχή και σώμα αποτελούν μια ενότητα και οι πνευματικές απολαύσεις έχουν σωματική προέλευση και συνδέονται άρρηκτα. Έτσι χωρίς την ικανοποίηση των σαρκικών αναγκών (φαγητό - ποτό - στέγη) δεν νοείται η ψυχική ηρεμία.

Για να ξεχωρίσει όμως τις ηδονές οι οποίες συμβάλλουν στη ευδαιμονία, έκανε μια διάκριση μεταξύ κινητικών και στατικών ηδονών, όπου κινητικές είναι οι κοινές θα λέγαμε ηδονές ή ο ενδιαμέσος σταθμός για τις επιδιωκόμενες στατικές ηδονές.

Πριν όμως εξεταστεί η ηδονή και ο ρόλος της στην επικούρεια ηθική, θα ήταν ωφέλιμο να δει κανείς την άποψή του για το θέμα της ελεύθερης βούλησης. Είναι μέγιστης σημασίας το πώς τοποθετείται κανείς, διότι όταν θεωρείται είτε ότι οι ανθρώπινες πράξεις καθορίζονται αποκλειστικά από θεϊκές δυνάμεις είτε από την φυσική αναγκαιότητα (η οποία αποκλείει κάθε ατομική ελευθερία ως προς την πράξη), τότε χάνει το νόημά της η όποια συζήτηση περί ηθικής συμπεριφοράς.

Ελεύθερη βούληση

Για να μπορέσουμε να μιλήσουμε για ηθική πράξη και να νομιμοποιηθούν οι πράξεις ως συνειδητές και ελεγχόμενες από τη νόηση, προϋπόθεση είναι η επικύρωση της ύπαρξης της ελεύθερης βούλησης. Ο Επίκουρος απορρίπτει κάθε δυνατότητα της θεϊκής επέμβασης στο ανθρώπινο γίνεσθαι, όπως και την κυριαρχία της φυσικής αιτιοκρατίας ως πρωτεύοντα εμπόδια προς την ελευθερία του ατόμου.

Διατυπώνοντας την ατομική του θεωρία, εισάγει μια καινούρια έννοια, αυτήν της παρέκκλισης, η οποία δικαιολογεί την ποικιλία και τη διαφορετικότητα των κόσμων. Επιπλέον, καθιστά δυνατή την ελεύθερη βούληση. Στον φυσικό κόσμο –που αποτελείται από τα άτομα και το κενό– η κίνηση των ατόμων είναι καθοδική και ευθύγραμμη. Η παρέκκλιση σημαίνει την τυχαία και απρόβλεπτη εκτροπή των ατόμων από την προκαθορισμένη πτωτική πορεία τους. Τα άτομα χαρακτηρίζονται από την ίδια κίνηση και στον ανθρώπινο νου. Η παρέκκλιση εδώ μπορεί να νοηθεί ως μια εκούσια πράξη, που προκαλείται με την εμπλοκή της βούλησης και ως αποτέλεσμα επιφέρει τροποποίηση της συμπεριφοράς. Με αυτόν τον τρόπο εισάγεται ένας χώρος ελευθερίας αδέσμευτος από την απόλυτη

αναγκαιότητα, τόσο στον φυσικό κόσμο, όσο και στον ανθρώπινο. Με άλλα λόγια δημιουργείται ένα στοιχείο απροσδιοριστίας στον απόλυτο χαρακτήρα των φυσικών νόμων. Ο Επίκουρος λέει δηλαδή ότι η ανθρώπινη θέληση επηρεάζει την πράξη. Έτσι αποκτούν νόημα και οι ηθικές προτάσεις. Η πράξη φυσικά επηρεάζεται από πολλούς παράγοντες και η ελεύθερη βούληση έχει κι αυτή τα όριά της, αλλά στο βαθμό που η φύση προσφέρει αυτήν τη δυνατότητα, ο καθένας μπορεί να αποκτήσει τον έλεγχο της ζωής του. Εξαρτάται δηλαδή από το άτομο και τις αποφάσεις του, το ποιόν δρόμο θα ακολουθήσει για να ευτυχήσει. *«Αν η φυσική διάθεση ενός ανθρώπου να επιδιώκει την ηδονή ή να αποφύγει τον πόνο προκαλείται από εσωτερικές ή εξωτερικές αιτίες, και αν σε τέτοιες στιγμές ο άνθρωπος βρίσκεται σε φυσική κατάσταση που του επιτρέπει να πράξει, τότε ανάλογα με το τι είδος άνθρωπος είναι, κάθε εκτροπή (ή εκτροπές) στα άτομα του νου του αποτελεί ελεύθερη απόφαση για πράξη.»*⁶⁰

Η διδασκαλία περί ηδονής είναι δυνατόν να μελετηθεί με διάφορους τρόπους. Στο εξής, θα εξεταστεί η ηδονή ως προς τη φύση της, τα όριά της, τη συμπύκνωσή της, τη διάκρισή της, ως προς τα κριτήρια επιλογής της καθώς και ως προς τη σχέση της με τις αρετές και με την πολιτική.⁶¹

Η φύση της ηδονής

*«Η φωνή της σάρκας γυρεύει να μη πεινά, να μη διψά, να μην ξεπαγιάσει. Όποιος τα έχει αυτά και προσδοκά να τα διατηρήσει μπορεί να παραβγεί σε ευδαιμονία ακόμα και με τον Δία.»*⁶²

*«Αρχή και ρίζα παντός αγαθού είναι η ηδονή του στομαχιού. Ακόμα και η σοφία και οι υψηλές ενασχολήσεις σ' αυτήν στηρίζονται.»*⁶³

Τα δύο παραπάνω αποσπάσματα έχουν γίνει αφορμή από την αρχαιότητα για κατηγορίες εναντίον του επικουρισμού, οι οποίες με την προσεκτική μελέτη αποδεικνύονται όμως άδικες. Όπως προαναφέρθηκε, η ηδονή ορίζεται ως απουσία του πόνου και ως ψυχική αταραξία. Με βάση τον ορισμό αυτό γίνεται

⁶⁰ A.A.Long, *Η ελληνιστική φιλοσοφία*, σ.106.

⁶¹ Η συστηματοποίηση αυτή προτείνεται στο βιβλίο του Γ. Ζωγραφίδη, *Επίκουρος Ηθική* σσ.571-572.

⁶² *Επικ Προσφ.* 33.

⁶³ *Ο.π.* 59.

εύκολα κατανοητό πως για να φτάσει κανείς σε μια κατάσταση απονίας πρέπει να ικανοποιηθούν οι βασικές φυσικές ανάγκες του οργανισμού. Πρώτον, πρέπει να ικανοποιηθούν οι ανάγκες του σώματος, ώστε ο άνθρωπος με όλες τις δυνάμεις του να μπορέσει να αφοσιωθεί στις πνευματικές απολαύσεις. Βασικό χαρακτηριστικό της ηδονής είναι ότι η παρουσία της σημαίνει την ταυτόχρονη απουσία του πόνου κι αντίστροφα. Όταν υπάρχει πόνος, αυτό υποδηλώνει μια αποδιοργάνωση του οργανισμού, η οποία με την εξομάλυνσή της, φέρνει αυτόματα ηδονή.

Εκτός από τους αρνητικούς προσδιορισμούς της ηδονής υπάρχει και η θετική πλευρά του ορισμού. Η ηδονή είναι δυνατή με οποιοδήποτε συμβάν που προσφέρει ευχαρίστηση στον οργανισμό. Ο άνθρωπος είναι προδιατεθειμένος από τη φύση του να έλκεται από τα ευχάριστα ερεθίσματα και να απωθείται από τα δυσάρεστα. Σε αυτήν την παρατήρηση βασίζεται ο Επίκουρος και φτάνει στο συμπέρασμα ότι ο σκοπός κάθε οργανισμού είναι η ηδονή. Φυσικά πολλά πράγματα μπορούν να προκαλέσουν ηδονή, αυτό όμως δεν σημαίνει ότι όλα πρέπει και να επιδιώκονται. Υπάρχουν πράξεις όπου τα αποτελέσματα είναι ανάμεικτα, γι' αυτό χρειάζεται σωστός υπολογισμός. Ενδέχεται ακόμα και η προτίμηση του πόνου βραχυπρόθεσμα, αν μελλοντικά αυτό επιφέρει μεγαλύτερη ευχαρίστηση. Ο Επίκουρος μάλιστα απορρίπτει όλες τις μη φυσικές επιθυμίες, θεωρώντας ότι ευθύνονται για τις ταραχές της ψυχής.

Διαβάζοντας προσεκτικά τις οδηγίες του, εκδηλώνεται μια προτίμηση της μεσότητας και λιτότητας πού διέπουν όλες τις σκέψεις του. Οποιαδήποτε κατηγορία εναντίον της διδασκαλίας του περί δήθεν προτίμησης σαρκικών ηδονών και μόνο, υποδηλώνει παρερμηνεία των πεποιθήσεών του, την οποία καταπολεμά επανειλημμένα και ο ίδιος.

Τα όρια της ηδονής

«Δεν μεγαλώνει η σαρκική ηδονή μόλις πάψει ο πόνος που φέρνει στέρηση, απλώς διαφοροποιείται. Ενώ το ανώτατο όριο της πνευματικής ηδονής καθορίζεται από τη λογική θεώρηση των ίδιων των ηδονών και των πραγμάτων που σχετίζονται με αυτές και που άλλοτε προσφέρουν τους μεγαλύτερους φόβους στο μυαλό.»⁶⁴

---

⁶⁴ Κ.Δ. XVIII.

Άλλο βασικό χαρακτηριστικό της ηδονής είναι ότι έχει ένα ανώτατο όριο το οποίο συμπίπτει με την εξάλειψη του πόνου. Από εκεί και πέρα δεν αυξάνεται αλλά μπορεί να πάρει ποικίλες μορφές. Από αυτό συνεπάγεται πως, λόγου χάρι για την εξάλειψη του πόνου από την πείνα αρκεί το πιο απλό φαγητό. Είτε απλό είτε πλούσιο τραπέζι, το ίδιο ακριβώς αποτέλεσμα θα έχει. Αλλά σε αντίθεση με τα πολυτελή τραπέζια που ενδέχεται να μην είναι εύκολα προσιτά, το απλό φαγητό δεν είναι δύσκολο να βρεθεί. Άλλος ένας λόγος δηλαδή για την επιδίωξη της λιτότητας, η οποία πηγάζει από τα ίδια τα όρια της ηδονής. Όσο για τις πνευματικές ηδονές, τα όρια εδώ καθορίζονται από τη νόηση, η οποία σε συνεργασία με τη μνήμη είναι σε θέση να νιώθει ευχαρίστηση ακόμη και όταν το σώμα βιώνει πόνο. Αυτό τον πετυχαίνει είτε γυρίζοντας σε ευχάριστες στιγμές του παρελθόντος είτε προβλέποντας μελλοντικές ηδονές.

Με αυτόν τον τρόπο, τονίζοντας την υπεροχή των πνευματικών απολαύσεων, ο Επίκουρος εναντιώνεται στην άποψη των Κυρηναϊκών ότι οι μεγαλύτερες ηδονές είναι οι σαρκικές ηδονές της στιγμής.

Η διάκριση της ηδονής

«Η αταραξία της ψυχής και η απονία του σώματος είναι στατικές (καταστασιακές) ηδονές. Ενώ η χαρά και η ευφροσύνη είναι ενεργές ηδονές που τις βρίσκει κανείς εν κινήσει (κινητικές).»⁶⁵

Όπως έχει προαναφερθεί στην εισαγωγή, στον *Φίληβο* του Πλάτωνα βρίσκουμε την αντίληψη ότι η ηδονή προκαλείται στον οργανισμό, όταν αυτός μέσα από μία διαδικασία βρίσκει τη φυσιολογική του κατάσταση. Όσο λοιπόν γίνεται αυτή η κίνηση προς αποκατάσταση, υπάρχει το αίσθημα της ηδονής. Ο οργανισμός φτάνει σε μια ουδέτερη κατάσταση, όπου δεν υφίσταται ούτε πόνος ούτε ευχαρίστηση.⁶⁶ Ο Επίκουρος δεν δέχεται την ύπαρξη ενδιάμεσης –ουδέτερης κατάστασης αλλά διακρίνει τις ηδονές σε δύο κατηγορίες.

Η πρώτη κατηγορία είναι όταν ο οργανισμός μέσω συγκεκριμένων ενεργειών-κινήσεων απαλλάσσεται από τον πόνο. Αφού φτάνει στην απονία αυτόματα εμφανίζεται η ηδονή ως συνέπεια της ικανοποίησης κάποιας στέρησης. Αυτή η ηδονή λέγεται ‘κινητική’. Τέτοιες ηδονές προκαλούνται από την

⁶⁵ Δ.Α. Χ.136.

⁶⁶ Πλάτων, *Φίληβος* 42c-44a.

ικανοποίηση αισθητηριακών επιθυμιών, οι οποίες αναμφισβήτητα αποτελούν αναπόσπαστο μέρος της ανθρώπινης ζωής και τις υπερασπίζεται ο Επίκουρος. Όμως ο απώτερος σκοπός δεν είναι να σταματήσει κανείς εδώ σ' αυτές αλλά να φτάσει σε μια άλλη μορφή ηδονής, στη λεγόμενη στατική ή 'καταστασιακή' ηδονή.

Η τελευταία χαρακτηρίζεται από μία ευχάριστη διάθεση απονίας και αταραξίας. Είναι το ύψιστο αγαθό που μπορεί να επιδιώκεται. Σε τελική ανάλυση δεν είναι άλλο από τη σωματική και ψυχική υγεία, που μπορεί να επιφέρει τη μέγιστη δυνατή ευχαρίστηση-ηδονή. Σ' αυτήν αποβλέπει ο Επίκουρος καταπολεμώντας την αποκλειστικότητα των εν κινήσει ηδονών του Αρίστιππου: *«Η ηδονή που αποζητούμε δεν είναι μόνο αυτή που διεγείρει την φύση μας με κάποια ικανοποίηση και την απολαμβάνουμε με τις αισθήσεις μας. Μεγαλύτερη από όλες τις ηδονές θεωρούμε εκείνη που νιώθουμε όταν όλος ο πόνος έχει εξαλειφτεί.»*⁶⁷ Η κινητική ηδονή είναι αναγκαίο βήμα για τη στατική, στο μέτρο που εξασφαλίζει βασικές ανάγκες του οργανισμού. Όμως, σε σχέση με τη δεύτερη, έχει λιγότερη αξία. Η στατική ηδονή είναι αυτή που κατ' εξοχήν επιδιώκεται και όσα συμβάλλουν στην επίτευξή της θεωρούνται απλώς μέσα.

Συνοψίζοντας, ο άνθρωπος ως φυσικό ον έχει ορισμένες ανάγκες οι οποίες, όταν είναι καλυμμένες, τον κάνουν να νιώθει ευχάριστα. Η διαδικασία ώστε να φτάσει ο οργανισμός σ' αυτή τη κατάσταση γίνεται μέσω ορισμένων κινήσεων και έχουν ως αποτέλεσμα τις κινητικές ηδονές. Ο σκοπός του ανθρώπου δεν είναι αυτό το πρώτο στάδιο της ηδονής –αν και μπορεί να θεωρηθεί ως προϋπόθεση λόγω της ασταθούς φύσης της–, αλλά μια ευχάριστη κατάσταση με διάρκεια, μια ισορροπημένη σωματική και ψυχική διάθεση, δηλαδή η στατική ή καταστασιακή ηδονή. Είναι θεμιτό να φτάνει κανείς σ' αυτόν το σκοπό, αρκεί να κάνει τις σωστές επιλογές.

Η συμπύκνωση της ηδονής

«Αν κάθε ευχαρίστηση μπορούσε ν' αυξάνεται όλο και πιο πολύ, κι αν επιδρούσε αδιάκοπα, μόνιμα και σε όλο το σώμα μας, ή στα κυριότερα μέρη της

---

⁶⁷ Κικέρων, *De finibus* 1.37.

φύσης μας, τότε δε θα υπήρχε καμία διαφορά ανάμεσα στις διάφορες ευχαριστήσεις.»⁶⁸

Η διαφορά μεταξύ των σωματικών και ψυχικών ηδονών συνίσταται στο γεγονός ότι το σώμα έχει τη δυνατότητα να ζει την ευχαρίστηση μόνο στο παρόν. Απεναντίας, η ψυχή έχει όλες τις χρονικές διαστάσεις λόγω της μνήμης και της προβλεπτικής ικανότητας. Συνεπώς είναι σε θέση να διατείνει χρονικά τις στιγμιαίες χαρές της σάρκας, ακόμα και να ανακαλεί από τη μνήμη ευχάριστες στιγμές του παρελθόντος όταν υφίσταται σωματικός πόνος. Με αυτές τις ικανότητες της ψυχής και οι πνευματικές ηδονές καθίστανται σωματικές. Η ψυχή μέσω της συνείδησης απελευθερώνει το σώμα από τη δέσμευση του χρονικού παρόντος, εξασφαλίζοντας ανά πάσα στιγμή την αναβίωση σωματικών ηδονών ανεξάρτητα πλέον από το πραγματικό βίωμα του ατόμου. Επειδή όμως η ψυχή δεν προσθέτει κάτι επιπλέον στις αισθητηριακές εμπειρίες, εκτός από τη χρονική μετατροπή (δηλαδή τη δυνατότητα να μεταφέρει εμπειρίες από το παρελθόν ή να προβλέπει προς το μέλλον), γι' αυτό εν τέλει όλες οι ηδονές είναι σωματικές.

Η επιλογή ηδονών

«Καμία ευχαρίστηση αυτή καθ' αυτή, δεν είναι κακό. Όμως υπάρχουν πράγματα που ενώ προκαλούν μερικές ευχαριστήσεις, συνεπάγονται πολύ μεγαλύτερες ενοχλήσεις απ' ό,τι ευχαριστήσεις.»⁶⁹

Σύμφωνα με τον Επίκουρο κριτήριο για το καλό και το κακό είναι τα αισθήματά μας, τα οποία ποτέ δεν σφάλουν. Επομένως κάθε περαιτέρω αποτυχία προς την ευχαρίστηση οφείλεται στις λανθασμένες γνώμες που προσθέτει ο νους. Όπως αναφέρθηκε σε προηγούμενη ενότητα, ο Επίκουρος προτείνει μια κατάταξη επιθυμιών η οποία βοηθά στο σωστό προσανατολισμό ως προς το ποιες είναι επιθυμητές και ποιες απορριπτές. Ωστόσο, υπάρχουν περιπτώσεις όπου ακόμα και οι φυσικές επιθυμίες μπορούν να προκαλούν μακροπρόθεσμα βλαβερές συνέπειες. Γι' αυτό, είναι απαραίτητο πριν από κάθε επιλογή να υπολογίζουμε τις ενδεχόμενες συνέπειες των πράξεών μας. Και αν κρίνεται σωστό, επιλέγουμε ακόμα και το προσωρινά δυσάρεστο, έχοντας στο

---

⁶⁸ Κ.Α. IX.

⁶⁹ Κ.Α. VIII.

νου πως ο σκοπός είναι μια ευδαίμων ζωή με διάρκεια και αποφεύγοντας ταραχές που προκαλούνται από πρόσκαιρες ηδονές.

Ηδονή και αρετές ⁷⁰

*«Ο σοφός, σε σχέση με τα αναγκαία της ζωής, γνωρίζει να μοιράζεται δίνοντας περισσότερο παρά παίρνοντας. Τέτοιο θησαυρό έχει βρει στην αυτάρκεια.»*⁷¹

*«Η ελευθερία, μέγιστος καρπός της αυτάρκειας.»*⁷²

*«Και θεωρούμε την αυτάρκεια την ολιγάρκεια πολύ μεγάλο καλό. Πάντως, όχι γιατί θέλουμε να ζούμε λιτά, μα γιατί να είμαστε σε θέση, όταν δεν έχουμε τα πολλά, να αρκούμαστε στα λίγα, πιστεύοντας ότι πολύ πιο ευχάριστα απολαμβάνουν την πολυτέλεια, τα πολλά, εκείνοι που ελάχιστα την έχουν ανάγκη.»*⁷³

Ακόμα και αν εξοικειωθούμε με την ηθική διδασκαλία του Επίκουρου, ακόμα και αν μελετήσουμε τη φυσική επιστήμη έτσι όπως προτείνεται, για να μπορέσουμε να εφαρμόσουμε στην πράξη τις οδηγίες αλλά και για να γίνει κτήμα μας, είναι απαραίτητη η κατοχή των αρετών. Οι αρετές της σοφίας, της εγκράτειας, της ανδρείας, της δικαιοσύνης και της αυτάρκειας είναι ο αναγκαίος εξοπλισμός και το αναγκαίο μέσο –σύμφωνα με τον Επίκουρο– ώστε να πετύχει κανείς την ευδαιμονία.

Η αυτάρκεια ως βασικό χαρακτηριστικό του σοφού ανθρώπου, σημαίνει ότι το άτομο είναι σε θέση να υπολογίζει σωστά τις ανάγκες του. Ξέρει μέχρι πού μπορούν να φτάσουν οι δυνατότητές του ώστε να ικανοποιηθούν οι επιθυμίες του, και αφού έχει συνείδηση ότι και η ευχαρίστηση έχει τα όριά της θα αρκестεί να τις καλύψει με τον πιο απλό δυνατό τρόπο. Συνεπώς, αποφεύγει στεναχώρια, άγχος και ταλαιπωρία που προκαλούν το κυνήγι των ειδών πολυτελείας σε οποιονδήποτε τομέα της ζωής. Με άλλα λόγια, για να έχει την ηρεμία του προτιμάει τη λιτή ζωή και όλα όσα συνεπάγεται αυτή. Παρ' όλα αυτά πρέπει να έχουμε κατά νου ότι και η λιτότητα πρέπει να έχει τα όριά της. *«Όποιος το*

---

⁷⁰ Στην επόμενη ενότητα θα συζητηθούν λεπτομερώς οι αρετές, εδώ θα αναφερθώ μόνο στην έννοια της αυτάρκειας, η οποία έχει επίσης κεντρική θέση στην επικούρεια ηθική.

⁷¹ *Επικ.Προσφ.* 44.

⁷² *Ο.π.* 77.

⁷³ *Επιστολή προς Μενοικέα.* 130.

παραβλέπει αυτό παθαίνει κάτι αντίστοιχο με εκείνον που δεν βάζει φραγμό στις επιθυμίες του.» Ο Επίκουρος με αυτή την επισήμανση αντιτάσσεται στην ιδέα της βασανιστικά ασκητικής ζωής η οποία είχε θερμούς οπαδούς στην εποχή του (βλ. Κυνικοί).

Ηδονή και πολιτική

«Ζήσε απαρατήρητος»⁷⁴

«Η κυριότερη πηγή της ευδαιμονίας είναι η διάθεσή μας, και σ' αυτήν κυριαρχούμε εμείς. Η στρατιωτική θητεία είναι σκληρή και επιπλέον υπό την εξουσία άλλων[...]. Προς τι λοιπόν, να επιζητούμε κάτι τέτοιο στο οποίο άλλοι έχουν την εξουσία;»⁷⁵

Ο Επίκουρος συνιστούσε να ζει ο άνθρωπος μακριά από τα κοινά, και αυτό γιατί ο δημόσιος βίος, η πολιτική δεν μπορεί να προσθέσει τίποτα παραπάνω στην ευτυχία, απεναντίας επιφέρει ταραχές. Η συμβουλή του είναι μια ζωή αποτραβηγμένη από τον κόσμο σε μια μικρή κοινότητα φίλων.⁷⁶

Μ' αυτόν τον τρόπο ο άνθρωπος μπορεί να εξασφαλίσει όλα όσα χρειάζεται για να ικανοποιήσει τις βασικές του ανάγκες. Φυσικά, δεν θα αποκτήσει πλούτη και φήμη, όμως αυτά θεωρούνται αφύσικες επιθυμίες οι οποίες προκαλούν μεγαλύτερη ανησυχία και ταραχή παρά ευχαρίστηση.

Ο Επίκουρος, ζώντας σε μία εποχή ταραγμένη, θεώρησε πως η μοναδική λύση για τον άνθρωπο ώστε να σώσει το εαυτό του –εφόσον τη κοινωνία δεν μπορεί–, είναι να συγκεντρωθεί στην αναζήτηση της ατομικής του ευτυχίας.

Συγκεφαλαιώνοντας, η ηδονή –ως κεντρική έννοια της επικούρειας ηθικής– ορίζεται ως αρχή και τέλος της μακάριας ζωής. Αρχή, διότι είναι η κινητήρια δύναμη της ανθρώπινης δραστηριότητας ταυτοχρόνως όμως είναι και ο τελικός σκοπός, ως μια κατάσταση απονίας και αταραξίας του σώματος και της ψυχής. Ο ευδαίμων άνθρωπος είναι αυτός, ελεύθερος από φόβους, πόνους και πόθους. Συνειδητά εξετάζει τις ανάγκες του, ταξινομεί τις επιθυμίες του

⁷⁴ Επικ.Απ. 86 (Πλούταρχος, 1128).

⁷⁵ Δ.Ο. 112.

⁷⁶ Για την φιλία βλ. στην ενότητα 4.8.

αποβλέποντας στη μετατροπή των κινητικών ηδονών σε στατικές. Για να εφαρμόζεται η αρχή της ηδονής, απαιτείται η άσκηση της ελεύθερης βούλησης με την οποία εκούσια επιλέγεται ή αποφεύγεται η κάθε επιθυμία. Η παρέκκλιση ως κριτήριο της ελεύθερης δράσης, εξασφαλίζει την αυτονομία της πράξης. Ο σοφός άνθρωπος, προικισμένος με όλα τα πνευματικά εφόδια για να ευτυχήσει, ζει αποτραβηγμένος από το πλήθος –ως φυσική άμυνα από το πολιτικό γίνεσθαι και τη διαφθορά της εποχής του– απελευθερωμένος από την όποια δέσμευση και αφιερώνοντας τη ζωή του στη μελέτη της φιλοσοφίας ως αχώριστο μέρος της μακάριας ζωής.

4.6. Αρετές

«Είναι αδύνατο να ζήσεις ηδονικά χωρίς φρόνηση, ομορφιά και δικαιοσύνη. Κι είναι αδύνατο να έχει η ζωή σου ομορφιά, δικαιοσύνη και φρόνηση, αν δεν έχει και ευχαρίστηση. Όποιος δεν τα διαθέτει αυτά δεν μπορεί να ζει ευτυχισμένα.»⁷⁷

Οι παραδοσιακές αρετές όπως η φρόνηση, η εγκράτεια, η ανδρεία και η δικαιοσύνη έχουν σημαντικό ρόλο και στην επικούρεια ηθική και συνδέονται άρρηκτα με την ευτυχισμένη ζωή. Οι αρετές όμως δεν θεωρούνται καθαυτές αγαθά ή αυτοσκοπός, αλλά είναι επιθυμητές επειδή προσφέρουν ηδονή. Έτσι, από σκοπός γίνονται μέσο για να φτάσει ο άνθρωπος στην ευδαιμονία.

Η πρώτη και ίσως σημαντικότερη στη σειρά είναι η φρόνηση. Η φρόνηση ή σοφία –κατά τον Επίκουρο– έχει προτεραιότητα, ακόμη και σε σχέση με τη φιλοσοφία *«η αρχή όλων αυτών και μέγιστο αγαθό συνάμα είναι η φρόνηση. Γι' αυτό είναι και πολυτιμότερη η φρόνηση κι από την φιλοσοφία ακόμα, γιατί από αυτήν απορρέουν όλες οι άλλες αρετές...»*.⁷⁸ Η φρόνηση βοηθάει να αντιμετωπίζονται τα καθημερινά προβλήματα, καθοδηγεί στις σωστές επιλογές διότι βασίζεται στην ορθή γνώση έτσι όπως αυτή ορίζεται στον Κανόνα του Επίκουρου. *«Χρειαζόμαστε τη φρόνηση για να μας απαλλάξει από τους φόβους και τις ορμές μας, να ξεριζώσει όλα τα πάθη και τις προκαταλήψεις και να μας υπηρετήσει σαν αλάνθαστος οδηγός για την επίτευξη της ηδονής...»*. Πώς εφαρμόζεται όμως και τι σημαίνει στην πράξη αυτή η σοφία ; Σημαίνει, ότι πάντα

⁷⁷ Κ.Δ. V.

⁷⁸ Δ.Α. X.131-2.

βασίζομαστε στην πραγματικότητα και στην αληθή γνώση για τις αποφάσεις που παίρνουμε. Σημαίνει επίσης τακτική αυτοκριτική και έλεγχο των πράξεών μας σε σχέση με τα επιθυμητά αποτελέσματα. Ακόμα ότι λειτουργούμε με τη βούλησή μας, έχοντας στο νου τα όρια της φύσης μας αλλά και ότι πράττουμε το καλύτερο δυνατό κάθε φορά, χωρίς να μας αποθαρρύνει το γεγονός ότι δε μπορούμε να έχουμε υπό τον έλεγχό μας τα πάντα. Επιπλέον, δεν παρασυρόμαστε από στιγμιαίες ικανοποιήσεις των επιθυμιών μας επειδή αυτές παρουσιάζονται κολακευτικά. Σημαίνει ότι με τη μνήμη μας κρατάμε ευχάριστες στιγμές του παρελθόντος, για να αντέξουμε τυχόν δυστυχίες του παρόντος. Επομένως, για να ζούμε ευτυχισμένα, σύμφωνα με τις αρχές της ευδαιμόνου ζωής, η σοφία είναι το απαραίτητο μέσο, αλλά ταυτοχρόνως και προϋπόθεση.

Η εγκράτεια, η δεύτερη αρετή, συμπληρώνει την πρώτη και ως τέτοια είναι επίσης θεμελιώδης, εξασφαλίζει τον έλεγχο επάνω στις επιθυμίες *«γιατί δεν αρκεί απλώς να κρίνουμε τι είναι σωστό να κάνουμε και τι όχι, χρειάζεται και να εμμείνουμε στις κρίσεις μας. Όμως οι περισσότεροι άνθρωποι δεν έχουν αντοχή κι οι αποφάσεις τους χάνουν τη δύναμή τους κι υποχωρούν, ευθύς μόλις εμφανιστούν μπροστά στα μάτια τους οι όμορφες όψεις των ηδονών, και παραδίνονται αιχμάλωτοι στα πάθη τους μη μπορώντας να προβλέψουν το αναπόφευκτο αποτέλεσμα...»*. Σύμφωνα με τον Επίκουρο δεν αρκεί να ξέρουμε το σωστό κάθε φορά αλλά πρέπει και να το πράττουμε. Η ζωή πολλές φορές βάζει σε δοκιμασίες τον άνθρωπο παρουσιάζοντας του ελκυστικές ευκαιρίες, οι οποίες επιφανειακά υπόσχονται πολλά, στη συνέχεια όμως αποδεικνύονται απατηλές και επιζήμιες. Με την εγκράτεια λοιπόν, μπορεί να φυλαχτεί κανείς σε αυτές τις περιπτώσεις και γι' αυτό είναι αναγκαίο να υπάρχει ταυτόχρονα με τη σοφία, ώστε κάτω από την προστατευτική τους ασπίδα να βαδίζει ο άνθρωπος προς την ευδαιμονία.

Η τρίτη θεμελιώδης αρετή, η ανδρεία,, δηλαδή η ευπρεπής συμπεριφορά, εξασφαλίζει τον αλληλοσεβασμό μεταξύ των ανθρώπων. Ανδρεία σημαίνει να μένει κανείς στο ύψος των περιστάσεων ακόμα κι όταν αντιμετωπίζει μεγάλες δυσκολίες και δοκιμασίες. Σημαίνει τη συμπαράσταση προς τους αδύναμους, αλλά και την αφοβία μπροστά σε απειλές. Σημαίνει να είναι πιστός στις σχέσεις του αλλά και προς τον εαυτό του. Η ανδρεία σημαίνει αντοχή. Αντοχή είτε στον ψυχικό είτε στον σωματικό πόνο. Γιατί, ο πόνος τελικά κάνει αδύναμο τον άνθρωπο και για να τον αποφύγει μπορεί να καταφύγει σε λανθασμένες επιλογές

οι οποίες ίσως και να είναι καταστροφικές. Για να είναι κανείς ελεύθερος και κυρίαρχος του εαυτού του, πρέπει να κατέχει την αρετή της ανδρείας.

Τελευταία αρετή, όχι λιγότερο σημαντική όμως, είναι η δικαιοσύνη. Ο Επίκουρος επισημάνει: *«Ο δίκαιος είναι ο πιο ατάραχος άνθρωπος, ενώ ο άδικος ζει γεμάτος ταραχή»*.⁷⁹ Όπως οι άλλες αρετές έτσι κι αυτή είναι καλό, στο βαθμό που συμβάλλει στην ευτυχία. Είναι όμως ένα μέσο το οποίο επινόησαν οι άνθρωποι ώστε να ζουν μεταξύ τους ήρεμα και με ασφάλεια: *«Δικαιοσύνη αυτή καθαυτή δεν υπήρξε ποτέ. Συνθήκη ήταν πάντα που κατά τόπους γεννιόταν μέσα από τις αμοιβαίες συναναστροφές των ανθρώπων, κι απέβλεπε στο να μη βλάπτουν και να μη βλάπτονται μεταξύ τους»*.⁸⁰ Σύμφωνα με τον Επίκουρο, οι νόμοι υπάρχουν για να προστατεύουν τους καλούς ανθρώπους από τους κακούς. Διότι, ο φρόνιμος και ευσεβής άνθρωπος δεν έχει ανάγκη από έξωθεν κανόνες, αλλά μπορεί να χρειαστεί να τον προστατεύουν από αυτούς, που χωρίς αναστολή και σκέψη πράττουν, με μοναδικό κριτήριο την προσωπική τους ωφέλεια. Παρ' όλα αυτά, ο Επίκουρος δεν καταδικάζει την αδικία καθαυτή, αλλά μόνο ως προς τις συνέπειές της. Γιατί η ανησυχία και ο φόβος από το να μαθευτεί η άδικη πράξη, προκαλεί τέτοια ταραχή ώστε να είναι ασυμβίβαστη με την ευτυχία. *«...Η αδικία από μόνη της δεν αποτελεί κακό. Είναι κακό ως προς το φόβο που ελλοχεύει στο μυαλό αυτού που την διαπράττει, ότι δεν θα ξεφύγει από κείνους που έχουν οριστεί ως τιμωροί άδικων πράξεων»*.⁸¹ Επειδή ποτέ δεν μπορεί να είναι σίγουρος ο άδικος αν πιαστεί τελικά, ακόμα και αν μέχρι στιγμής έχει ξεφύγει, αυτή η σκέψη τον βασανίζει δημιουργώντας μόνιμη ταραχή. Γι' αυτό ο Επίκουρος συνιστά σεβασμό προς τους νόμους, όσο αυτοί είναι δίκαιοι και δεν αναγκάζουν τον άνθρωπο να παραβιάζει τις αρχές του.

Συνοψίζοντας, για να ζει ο άνθρωπος μια ηδονική ζωή πρέπει να ακολουθήσει συνειδητά και πιστά ορισμένους κανόνες. Οι αρετές ως μέσο προς τον τελικό σκοπό είναι απαραίτητες και επιθυμητές, στο βαθμό που συμβάλλουν στην ευτυχία και στην ψυχική ηρεμία. Επομένως, χωρίς την κατοχή αρετών δεν είναι εφικτό να φτάσει ο άνθρωπος στη μακάρια ζωή.

---

⁷⁹ Κ.Δ. XVII.

⁸⁰ Κ.Δ. XXXIII.

⁸¹ Κ.Δ. XXXIV.

4.7. Ο Επικούρειος Σοφός

Η Επιστολή προς Μενουκέα κλείνει με την περιγραφή του Σοφού όπως αυτή συνάγεται από τις διατυπώσεις της επικούρειας ηθικής. Όλη η σκέψη του Επίκουρου έχει ως κεντρικό άξονα την ηθική, ενώ οι άλλες περιοχές της φιλοσοφίας –οντολογία, γνωσιολογία και φυσική– έχουν προπαιδευτική σημασία, εφόσον εξασφαλίζουν τη σωστή αντίληψη για τη φύση της πραγματικότητας και του ανθρώπου. Το τελευταίο μέρος της επιστολής, συνοψίζει όλα όσα είχαν προηγηθεί και μετατρέπονται σε κύρια χαρακτηριστικά της σκέψης και του βίου του επικούρειου σοφού.

Έτσι, ο σοφός πάνω απ' όλα έχει *«ιερή γνώμη για τους θεούς»*. Αυτό σημαίνει ότι ενώ δεν αμφισβητεί την ύπαρξη των θεών, ωστόσο απορρίπτει την εμπλοκή τους στα εγκόσμια, υπό τη μορφή επαίνου ή τιμωρίας των ανθρώπων. Επίσης, ο σοφός είναι αδιάφορος προς το θάνατο: *«απαλλαγμένος από κάθε φόβο μπροστά στο θάνατο»*. Εφόσον ο θάνατος σημαίνει τη διάλυση του ανθρώπινου σώματος στα άτομα που το σχημάτισαν και την παύση των αισθήσεων, δεν μπορεί να καταταχθεί στις εμπειρίες της ζωής. Διότι, όλες οι εμπειρίες έχουν σχέση με τις αισθήσεις οι οποίες όμως, στο θάνατο δεν υφίστανται. Επιπλέον, ο σοφός ξέρει *«τον υπέρτατο σκοπό της φύσης»* που δεν είναι άλλος από την ηδονή και ότι από τη φύση του κάθε ον τείνει προς αυτό το σκοπό. Γιατί όλα όσα είναι ευχάριστα συμβάλλουν στην επιβίωση και την ευτυχία, ενώ τα δυσάρεστα φέρνουν επιζήμια αποτελέσματα για τον οργανισμό. Ακόμα, γνωρίζει ότι τα απαραίτητα για τη ζωή αποκτούνται εύκολα, ενώ τα περιττά είναι και δύσκολο να αποκτηθούν και απαιτούν μεγάλες προσπάθειες. Όσο για τον πόνο, *«το μέγιστο κακό έχει μικρή διάρκεια ή προκαλεί μικρό πόνο»*, αλλά ακόμη κι αν διαρκέσει ο πόνος, ο σοφός τον αντιμετωπίζει θαρραλέα με τη βοήθεια της μνήμης του, γυρίζοντας πίσω σε ευτυχισμένες στιγμές του παρελθόντος. Ο σοφός είναι πεπεισμένος *«πως η ειμαρμένη, η μοίρα, που μερικοί την αναγνωρίζουν για κυρίαρχο των πάντων, στην πραγματικότητα δεν υπάρχει»*. Ο Επίκουρος με επιμονή εναντιώνεται στην αναγκαιότητα και στην τύχη ως μοναδικούς παράγοντες οι οποίοι καθορίζουν τις ανθρώπινες πράξεις. Υποστηρίζει την ύπαρξη της ελεύθερης βούλησης η οποία ευθύνεται για τις αποφάσεις μας. Ο σοφός λοιπόν ξέρει ότι η ζωή του εξαρτάται από τις αποφάσεις που παίρνει ο ίδιος για τη ζωή του και γι' αυτό χρησιμοποιεί πάντα τη λογική του. Αυτό δεν αποκλείει βεβαίως τους νόμους της φύσης που θέτουν τα όρια, ούτε αποκλείει τη

δυνατότητα της τύχης, αλλά *«από μας εξαρτώνται οι κύριες αποφάσεις για ό,τι γίνεται στη ζωή»*. Κατά τον Επίκουρο, προτιμότερο είναι να πιστεύει κανείς στους παραδοσιακούς θεούς παρά στην αναγκαιότητα των φυσικών φιλοσόφων (εδώ πιθανόν εννοεί τον Δημόκριτο), γιατί η πρώτη εκδοχή *«δίνει στους ανθρώπους τουλάχιστον την ψεύτικη ελπίδα ότι είναι δυνατό οι θεοί να εξευμενισθούν με τις προσευχές [...] ενώ η ειμαρμένη σημαίνει αμείλικτη αναγκαιότητα»*. Όσο για την τύχη, ο σοφός δεν δίνει υπερβολική έμφαση σ' αυτήν ούτε τη θεωρεί πηγή καλού ή κακού, αλλά πιστεύει *«ότι δίνει σ' αυτούς μονάχα την αρχική ευκαιρία για το μεγάλο καλό ή κακό»*. Ο σοφός πάντως προτιμάει να λειτουργεί ευσυνείδητα και με τη λογική του, κι ας είναι άτυχος, παρά το αντίστροφο, *«γιατί είναι καλύτερα για τις πράξεις του, ο άνθρωπος να αποφασίζει ορθά, κι ας έχει αποτυχία, παρά ν' αποφασίσει κακά και να έχει μαζί του την τύχη, να είναι τυχερός»*⁸². Όποιος ζει όπως ο σοφός, θα έχει και το προνόμιο να *«ζει ανάμεσα στους ανθρώπους σαν θεός»*.

Ο Επίκουρος έτσι ολοκληρώνει την Επιστολή προς Μενουκέα του και με την περιγραφή του φρόνιμου ανθρώπου ολοκληρώνει επίσης την ηθική του, στην οποία βήμα-βήμα οδήγησε τον άνθρωπο προς τη μακάρια ζωή με πρακτικές συμβουλές θεμελιωμένες στον σωστό τρόπο σκέψης.

Ο Διογένης Λαέρτιος επίσης παρουσιάζει μια καταγραφή με τα κύρια χαρακτηριστικά του σοφού ανθρώπου, η οποία συμπληρώνει την εικόνα του επικούρειου σοφού. Πρώτον, σε σχέση με τους άλλους ο σοφός δεν έχει φθόνο και μίσος μέσα του και είναι ευσεβής. Όποιος φτάνει μια φορά στο επίπεδο του φρόνιμου ανθρώπου, δεν αλλάζει συμπεριφορά. Όπως όλοι, έχει κι αυτός επιθυμίες αλλά τις ελέγχει. Ο σοφός πρέπει να έχει μια ιδιαίτερη ιδιοσυγκρασία και πρέπει να είναι Έλληνας. Ακόμα, μένει πάντα πιστός στους φίλους του, φέρεται ευπρεπώς προς τους υπηρέτες του. Τον έρωτα τον αποφεύγει, γιατί δεν του ταιριάζει, όπως και τη σωματική επαφή, εκτός αν είναι βέβαιο ότι δεν θα επιφέρει ζημιά. Ο σοφός δεν παντρεύεται, ούτε παιδιά κάνει, αλλά δεν είναι απαγορευτικό *«αν το φέρνουν οι περιστάσεις»*. Θα ζήσει μακριά από την πολιτική κι ακόμη θα αποφεύγει την παρέα ορισμένων ανθρώπων. Ο σοφός δεν ζητιανεύει και δεν ζει όπως οι Κυνικοί. Όπως έλεγε ο Επίκουρος, *«ναι στη λιτότητα αλλά με μέτρο»*. Αν καλείται θα πάει στο δικαστήριο. Ο σοφός

---

⁸² Δ.Α. Χ.133-135.

προτιμάει την αγροτική ζωή, ζει με τα εντελώς απαραίτητα και δεν αναζητά τα πλούτη. Αν του ζητηθεί, θα κάνει και δημόσιες ομιλίες. Έχει καθαρή αντίληψη για τα πράγματα, την οποία είναι σε θέση να εκφράζει ορθά. Τέλος, ο σοφός είναι συνεπής και μένει πάντα ο ίδιος, ανεξαρτήτως των περιστάσεων. Για τον φίλο του μπορεί να θυσιάσει και τη ζωή του.⁸³

Έτσι περιγράφει τον επικούρειο σοφό ο Διογένης Λαέρτιος, με βάση αποσπασμάτων του Επίκουρου στα οποία βασίστηκε. Αξίζει να τονιστεί ότι ο σοφός στα μάτια των αρχαίων είχε μεγάλη εκτίμηση αλλά βέβαια τα χαρακτηριστικά του διέφεραν από σχολή σε σχολή. Ήταν διαφορετικός ο πλατωνικός, ο αριστοτελικός, ο κυνικός, ο στωικός και ο επικούρειος σοφός. Στο πρόσωπό τους αντικατοπτριζόταν τα ιδεώδη της κάθε ηθικής διδασκαλίας.

4.8. Φιλία- Κοινότητα

*«Από όλα τα αγαθά που παρέχει η σοφία, διασφαλίζοντας από κάθε άποψη τον ευτυχισμένο βίο, το μέγιστο είναι η απόκτηση φίλων».*⁸⁴

*«Ο άνθρωπος περισσότερο από κάθε τι αφιερώνεται στη σοφία και τη φιλία, απ' αυτά το ένα είναι θνητό αγαθό, το άλλο αθάνατο».*⁸⁵

*«Κάθε φιλία από μόνη της αποτελεί αρετή, αρχικό της κίνητρο όμως είναι η ωφέλεια».*⁸⁶

Βάσει των αποσπασμάτων περί φιλίας, μια πρώτη εκτίμηση που μπορεί να κάνει κανείς είναι, ότι στην επικούρεια σκέψη η φιλία κατέχει ιδιαίτερη θέση. Βέβαια, όλες οι φιλοσοφικές σχολές της αρχαιότητας θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως κοινότητες φίλων. Ωστόσο θα φανεί, ότι ο Επίκουρος και σε αυτό το σημείο διαφοροποιείται από τους άλλους. Λόγου χάρη, η Ακαδημία δεχόταν μόνο άντρες, αλλά αυτό οφειλόταν κυρίως στο γεγονός ότι βασικός σκοπός του Πλάτωνα ήταν η προετοιμασία μελλοντικών πολιτικών, οι οποίοι με την κατάλληλη φιλοσοφική εκπαίδευση θα ήταν σε θέση να υλοποιήσουν το όραμα της ιδανικής πολιτείας. Ως γνωστόν, ο Επίκουρος δεν είχε πολιτικές φιλοδοξίες –ίσως και λόγω δυσάρεστων προσωπικών εμπειριών του– απεναντίας είχε φτάσει στο συμπέρασμα πως μεγάλο μέρος του ανθρώπινου πόνου πηγάζει

⁸³ Δ.Λ. X.117-120.

⁸⁴ Κ.Δ. XXVII.

⁸⁵ *Επικ.Προσφ.* 78.

⁸⁶ *Ο.π.* 23.

από την εμπλοκή στα πολιτικά ζητήματα. Θεωρούσε πως η ποθούμενη αταραξία είναι εφικτή μόνο μακριά από δημόσιες υποθέσεις, αν ζει κανείς στην αφάνεια («λάθε βιώσας») μαζί με αγαπημένα πρόσωπα.

Σ' αυτήν την περίπτωση όμως η αποχώρηση από τα κοινά αιτιολογείται από την αναγνώριση του γεγονότος ότι ο δημόσιος βίος, όπως είχε εξελιχθεί στην εποχή του, δεν επέτρεπε στον άνθρωπο να ζει σύμφωνα με τη φύση του. Απεναντίας, του επέβαλλε να καταπιάνεται με μάταιες και περιττές έγνοιες, τουλάχιστον ως προς τον τελικό σκοπό του: *«Ούτε τα μεγαλύτερα δυνατά πλούτη, ούτε η τιμή και ο θαυμασμός από τους πολλούς ούτε οτιδήποτε άλλο απ' αυτά που έχουν αβέβαιες αιτίες, μπορούν να κατευνάσουν την ταραχή της ψυχής, και να φέρουν αληθινή χαρά»*.⁸⁷ Αφού, λοιπόν, στη δημόσια σφαίρα δεν μπορεί να βρεθεί η ευτυχία, πού μπορεί να εντοπιστεί; Φυσικά, σε μια κοινότητα ανθρώπων, οι οποίοι συνδέονται μεταξύ τους με κοινούς στόχους και ενδιαφέροντα, αλλά πάνω απ' όλα με τη φιλία. Ο κοινός στόχος είναι η ευτυχισμένη και ατάραχη ζωή μέσω της μελέτης της φυσικής και των αρχών που έθεσε ο δάσκαλός τους, σε ένα περιβάλλον χωρίς εχθρότητα και μισαλλοδοξία, με κύριο συναίσθημα την αγάπη και το σεβασμό προς τους άλλους.

Σ' αυτήν την κοινότητα φίλων ήταν αποδεκτοί όλοι, ανεξάρτητα από φύλο, επάγγελμα, προέλευση, ηλικία ή οικογενειακή κατάσταση. Κι αυτό ταίριαζε απόλυτα με τη βασική θέση του Επίκουρου, ότι δηλαδή η απόκτηση της ευτυχισμένης ζωής είναι θεμιτή σε όλους αρκεί να είναι διατεθειμένοι για αλλαγή τρόπου σκέψης, συνηθειών και συμπεριφοράς.

Έτσι δημιουργήθηκε γύρω από τον Επίκουρο μια ομάδα ανθρώπων που ζούσαν μακριά από τα δημόσια, αλλά όχι απομονωμένοι από την πραγματικότητα, παρείχε όλα τα απαραίτητα αγαθά για την κάλυψη βασικών αναγκών, με κύρια μέριμνα την ενασχόληση με τη φιλοσοφία και την απόκτηση της ευδαιμονίας. Ήταν ένας νέος τρόπος ζωής, ο οποίος είχε για θεμέλια του τη φιλία, προσφέροντας ασφάλεια και αλληλεγγύη: *«Μέσα στις περιορισμένες συνθήκες της ζωής μας, τίποτα δεν ενισχύει περισσότερο την ασφάλειά μας όσο η φιλία»*.⁸⁸ Αυτή η φιλία είχε και ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό. Δεν ήταν μόνο μέσο αλλά και αυτοσκοπός. Ο Επίκουρος τόνιζε επανειλημμένα πως η φιλία δεν νοείται χωρίς τη χρησιμότητά της, χωρίς να εξαντλείται μόνο σ' αυτή. Η φιλία

---

⁸⁷ *Επικ.Προσφ.* 81.

⁸⁸ *Κ.Δ.ΧΧVIII.*

γεννιέται από την ανάγκη για εξασφάλιση των βασικών επιθυμιών, στη συνέχεια όμως μετατρέπεται σε μια αίσθηση ασφάλειας. *«Μια μοναχική ζωή χωρίς φίλους μπορεί να περιζώνεται από κρυφούς κινδύνους και απειλές. Επομένως η ίδια η λογική μας επιβάλλει την απόκτηση φίλων, η οποία μας προσφέρει και μια γερά ριζωμένη ελπίδα ότι θα αποκομίζουμε ευχαριστήσεις.»*⁸⁹ Με αυτόν τον τρόπο δημιουργείται η προϋπόθεση για την από κοινού επιδίωξη της ευδαιμονίας. Επομένως, η φιλία σταδιακά εξελίσσεται ως αναπόσπαστο μέρος της.

Ο Επίκουρος δηλαδή, προτείνει μια εναλλακτική λύση για τα κενά του κοινωνικού περιβάλλοντος, όπου επικρατεί η ηθική σύγχυση, δεν υπάρχουν αξίες, οι οικογενειακοί δεσμοί έχουν χαλαρώσει και ο άνθρωπος νιώθει μόνος και αστήριχτος. Ήταν πεπεισμένος ότι όλοι θέλουν να είναι ευτυχισμένοι, αλλά ψάχνουν την ευτυχία σε λάθος μέρος, με αποτέλεσμα να οδηγηθούν στην αντίθετη κατεύθυνση. Περνώντας τις ίδιες δυσκολίες που ταλαιπωρούν όλους, ο ίδιος βρήκε το φάρμακο για τον εαυτό του και ήθελε να χειραφετηθούν και οι άλλοι από τα βάσανα. Η κοινότητά του πρόσφερε λοιπόν την επιζητούμενη προστασία, όπως και πρακτικές συμβουλές τις οποίες ακολουθώντας πιστά κανείς, θα έφτανε στην μακάρια ζωή. Έτσι, ο Επίκουρος δημιούργησε μια νέα 'κοινωνία' στη θέση της πόλης-κράτους, η οποία είχε μεγάλη απήχηση δεδομένου ότι στους επόμενους έξι αιώνες περίπου, οι αρχές που έθετε έμειναν αναλλοίωτες. Στο πρόσωπό του έβλεπαν τον σοφό που ζούσε σαν θεός ανάμεσα στους ανθρώπους. Ακόμα και ο Λουκρήτιος, τρεις αιώνες αργότερα, τον υμνεί και τον βλέπει σαν θεό: *«Μονάχα ένας θεός θα μπορούσε να ανακαλύψει αυτό τον τρόπο ζωής που σήμερα ονομάζουμε σοφία.»*⁹⁰

---

⁸⁹ Κικέρων, *De Finibus*

⁹⁰ Λουκρήτιος, *De Rerum Natura*

5. ΤΕΛΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

«Το πιο ευλογημένο αγαθό είναι να έχεις σωστή αντίληψη για τα πράγματα». Όπως προαναφέρθηκε, ο σκοπός της παρούσας εργασίας ήταν διττός. Γενικώς, να αναδειχτεί η βαθιά πεποίθηση του Επίκουρου ότι για να ευτυχήσει ο άνθρωπος είναι επιτακτικό ζήτημα να γνωρίζει την πραγματικότητα ως έχει, απαλλαγμένος από ψευδαισθήσεις. Ειδικώς, μέσω της ηθικής του να φανεί η διαύγεια και η συνέπεια με την οποία επαναπροσδιορίζει το φιλοσοφικό σκέπτεσθαι, προσαρμοσμένο στις νέες προσδοκίες του ιστορικού και ανθρώπινου γίνεσθαι του 4^{ου} αιώνα π.Χ.

Επειδή η εργασία απέβλεπε στην παρουσίαση της ηθικής του ως αυτοτελούς φιλοσοφικού συστήματος, γι' αυτό απουσιάζουν σκοπίμως οι συγκριτικές αναφορές σε παράλληλες θεωρίες. Απουσιάζουν επίσης οι αναφορές σε ατέρμονες αρνητικές κριτικές, οι οποίες βασίζονται σε παρερμηνείες. Θαρρώ πως η κριτική αποκτά νόημα όταν πηγάζει από κατανόηση και σκοπεύει στην περαιτέρω διασαφήνιση τυχόν σκοτεινών σημείων ενός ζητήματος. Ειδάλλως, δίνει πληροφορίες γι' αυτόν που κρίνει, παρά για το αντικείμενο της κριτικής. Τότε όμως, αυτόματα καταλήγει άνευ ουσίας, τουλάχιστον σε σχέση με το ζητούμενο.

Όσο για τα θετικά σχόλια και επαίνους, το γεγονός ότι ο επικουρισμός υφίστατο επί έξι αιώνες και ότι ακόμα και σήμερα συζητιέται –έστω κι αν περιορίζεται κυρίως σε ακαδημαϊκούς κύκλους– ίσως να βρίσκεται πέρα από κάθε προσδοκία και του ίδιου του Επίκουρου. Επιπλέον, μόνο του μπορεί να σταθεί ως μέγιστος έπαινος.

Είναι αναμφισβήτητο ότι από τη στιγμή που ιδρύθηκε η σχολή του Κήπου κέντρισε το ενδιαφέρον του κόσμου. Σχολιάστηκε είτε αρνητικά είτε θετικά, πάντως ελάχιστους άφησε αδιάφορους. Μάλιστα, κατάφερε να είναι ο κυριότερος αντίπαλος του Στωικισμού και μαζί με τους Σκεπτικούς να τοποθετηθούν στην ιστορία των ιδεών ως μείζονα φιλοσοφικά ρεύματα των ελληνιστικών χρόνων.

Ο Επίκουρος με αποκοτιά εναντιώθηκε σε κάθε λανθασμένη αντίληψη η οποία στεκόταν εμπόδιο για να φανερωθεί η αλήθεια. Η αλήθεια του – θεμελιωμένη στον υλιστικό μονισμό και στο εμπειρικού-αισθητηριακού τύπου ερευνητικό πνεύμα– στεκόταν χειραφετημένη από κάθε υπερφυσικό ή μυστηριώδες.

Το ουσιώδες ζήτημα για τον Επίκουρο ήταν η ανθρώπινη ευτυχία. Αυτή η θεμιτή ευτυχία όμως έχει πηγή-και προϋποθέτει- τη «σωστή αντίληψη για τα πράγματα». Γι' αυτό η ηθική έπρεπε να οικοδομείται πάνω σε μια φυσική, που να επιτρέπει την «ορθή γνώση» της πραγματικότητας. Ξεριζώνοντας ανελέητα κάθε ελπίδα της θεϊκής πρόνοιας και της μοιρολατρίας, όπως και της αιτιοκρατίας, έδωσε ως αντάλλαγμα την ελεύθερη βούληση. Γιατί, χωρίς τη συνειδητοποίηση της ελευθερίας –τόσο της σκέψης όσο και της πράξης– δεν νοείται η ευτυχία. Ωστόσο, η ελευθερία από εξωτερικά εμπόδια ανοίγει μονοπάτι προς την ευδαιμονία μόνο στο βαθμό που συνυπάρχει με μία πειθαρχημένη νοητική λειτουργία. Και όταν αυτή η λογική σέβεται τη φύση και τα όρια του υποκειμένου, τότε ο δρόμος προς την ευδαιμονία είναι ανοιχτός.

Αν τώρα θέλει κανείς να κάνει μια γενική εκτίμηση του Επικουρισμού με βάση τη μετέπειτα πορεία του και κυρίως με τη συμβολή του, τότε θα βρεθεί μπροστά στο εξής παράδοξο: Παρόλο που ο Επίκουρος ενδιαφερόταν αποκλειστικά για τον άνθρωπο και τη θέση του στον κόσμο και παραμέλησε τις επιστήμες όπως και κάθε λογής γνώση που δεν εστιαζόταν στην ηθική, στην ιστορία των ιδεών αποκαλείται πρόδρομος της σύγχρονης επιστημονικής σκέψης, πατέρας του υλισμού. Εκ των υστέρων αναγνωρίστηκε η προσφορά του δηλαδή, σε τομείς που ο ίδιος θεώρησε δευτερεύουσας σημασίας.

Από την άλλη, σε ό,τι αφορά τη μάχη εναντίον των προκαταλήψεων και των δοξασιών, φαίνεται να απέτυχε παταγωδώς. Αν και η επιστήμη αποκόπηκε από πεπερασμένες αρχές, η καθημερινή κοινή λογική φαίνεται να είναι προσκολλημένη ακόμα και σήμερα στη πίστη μιας ανώτερης δύναμης, όπως και σε αστρολογικές προβλέψεις οι οποίες –υποτίθεται– μπορούν και επηρεάζουν την πορεία του ανθρώπου.

Ίσως όμως να ήταν πιο χρήσιμο να δούμε κατά πόσο ανταποκρίθηκε στις τότε απαιτήσεις του κόσμου. Έχοντας μια εποπτεία στη σκέψη του Επίκουρου, μπορεί να δημιουργηθεί σε κάποιον η αίσθηση ότι οι λύσεις που προτείνονται για να ευτυχήσει ο άνθρωπος είναι ενίοτε ακραίες. Η έμφαση που δίνεται στην ατομική ευδαιμονία, ο περιορισμός από κάθε τι που αποβλέπει σε κάτι παραπάνω από την εξασφάλιση βασικών αναγκών (υλικών και πνευματικών), υποδηλώνουν μια κρίση γενικής φύσεως –κοινωνική, ηθική, πολιτική– στην εποχή εκείνη, δεδομένου ότι οι φιλοσοφικές θεωρίες αναπτύσσονται παράλληλα και σε σχέση με το κοινωνικό γίνεσθαι. Ο Επίκουρος στρεφόμενος προς τους πολίτες,

παρατήρησε άτομα απαρηγόρητα και σε απόγνωση, τα οποία βρέθηκαν σε έναν κόσμο ξένο, εχθρικό και ανίκανο να προσφέρει την ελάχιστη αίσθηση ασφάλειας. Τέτοιες ακραίες συνθήκες απαιτούν ακραίες λύσεις, και σύμφωνα με τις μαρτυρίες που έχουμε στη διάθεση μας, η επικούρεια ηθική βρήκε απήχηση. Κι αν κατάφερε να προσφέρει παρηγοριά, τότε πέτυχε το σκοπό της η ηθική.

Σίγουρα δεν είναι δυνατόν να βρεθεί μια λύση καθολικής ισχύος που να ταιριάζει σε όλους, όμως κάθε προσπάθεια είναι αξιοσέβαστη στο βαθμό που, έστω για κάποιους, επιφέρει γιατρειά.

Επομένως, με αυτήν την έννοια μπορεί να θεωρηθεί ότι ο επικουρισμός αλλά και όλες οι ελληνιστικές φιλοσοφίες ανταποκρίθηκαν στο σκοπό τους.

Τελικά, πώς μπορώ να είμαι ευτυχισμένος; Ή, ακόμα περισσότερο, μπορώ να είμαι ευτυχισμένος; Κι αν μπορώ, πώς ακριβώς εννοείται αυτή η ευτυχία; Πρέπει να επιδιώξω τα υλικά αγαθά; Ή μήπως τα πνευματικά; Ή και τα δύο αλλά με μέτρο;

Αυτές οι ερωτήσεις δεν έχουν χάσει την επικαιρότητά τους από την αρχαιότητα μέχρι και σήμερα. Κι εφόσον ανατίθενται διαρκώς, επόμενο είναι να πληθαίνουν και οι απόπειρες να απαντηθούν.

Ο Επίκουρος κατόρθωσε να δώσει οδηγίες, ένα *modus vivendi* για τον άνθρωπο της εποχής του. Ίσως, ακόμα και σήμερα μπορούν να φανούν χρήσιμες. Ζούμε σε έναν συνεχώς μεταβαλλόμενο κόσμο, όπου δίπλα στα καθημερινά μικροπροβλήματα, ο άνθρωπος έχει να αντιμετωπίσει και την παγκόσμια κρίση, όχι μόνο σε οικονομικό επίπεδο αλλά και σε όλους τους τομείς της ζωής. Ο άνθρωπος ταλαντεύεται από ανασφάλεια και αβεβαιότητα κάτω από την βαριά σκιά ενός παρόντος και ενός μέλλοντος που φαντάζει ζοφερό.

Ωστόσο η πνευματική καλλιέργεια, η αυτογνωσία και η αυτοπειθαρχία είναι εφόδια, με τα οποία πάντα μπορεί να βρεθεί διέξοδος προς μια καλύτερη ζωή. Επιπλέον, η ενασχόληση με τη φιλοσοφία μπορεί να συμβάλλει στην κατανόηση των πραγμάτων, η οποία κατανόηση με τη σειρά της μπορεί να ανοίξει νέους ορίζοντες στον άνθρωπο, ώστε να βρει τη δική του «αρχή» για την οποία αξίζει να ζει και να μάχεται.

6. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Πηγές

Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*

Diogenes Laertios, *A filozofiaban jeleskedok elete es nezetei* 2.kotet, X. konyv, ford. Rokay, Z., JEL, Budapest 2007.

Διογένους Λαερτίου, *Βίοι και Γνώμαι των εν Φιλοσοφία Ευδοκιμησάντων, Αρχαίον Κείμενον*, εισ. – μτφρ. – σημ. Ν. Κυργιόπουλος, Επιστημονική Εταιρεία των Ελληνικών Γραμμάτων, Πάπυρος Αθήναι, 1965.

Επίκουρος, *Ηθική, Η θεραπεία της ψυχής*, εισαγ.-μτφρ.-σχόλ., Γ.Ζωγραφίδης, Ζήτρος, Θεσσαλονίκη 2009.

Επίκουρος, *Κείμενα- Πηγές της Επικούρειας φιλοσοφίας και Τέχνης του ζην*, (επιμ.) Αβραμίδης Γ., Θύραθεν, Θεσσαλονίκη 2000.

Φιλόδημος, *Τα επιγράμματα*, εισαγ.-μτφρ.-σχόλ. Γ.Καραμανόλης, Θύραθεν, Θεσσαλονίκη 2004.

Λουκρήτιος, *Για τη φύση των πραγμάτων*, μτφρ. Θ.Αντωνιάδης - Ρ.Χαμέτη, Θύραθεν, Θεσσαλονίκη 2005.

Πλάτων, *Γοργίας*

Πλάτων, *Φίληβος*

Πλάτων, *Τίμαιος*

Πλάτων, *Πολιτεία*

Μελέτες

Anderson, E., *Ο Επίκουρος στον 21 αιώνα*, Θύραθεν, Θεσσαλονίκη 2002.

Bailey, C., *The Greek atomist and Epicures*, University Press, Oxford, 1988.

- Baracchi, C., “On happiness or the good” , στο: *Aristotle’s Ethics as First Philosophy*, Cambridge 2008.
- Bene, L., “ Hellenisztikus filozofia “, *Filozofia*, Akademia kiado, Budapest 2007.
- Βενέτη, Μ., “Η δομή και η οργάνωση των αρχαίων ελληνικών φιλοσοφικών σχολών και η αντίληψή τους περί φιλοσοφίας”, *Ελληνική φιλοσοφική επιθεώρηση* 20/60 (2003).
- Brun, J., *Ο Επικουρισμός*, εκδ. Ι. Ν. Ζαχαρόπουλος , Αθήνα 2008.
- Διογένης Οινωανδέας, *Οι πολύτιμες πέτρες της φιλοσοφίας* , εισαγ.-μτφρ.-σχόλ. Γ.Αβραμίδης, Θύραθεν, Θεσσαλονίκη 1998.
- Festugiere, A.J., *Ο Επίκουρος και οι Θεοί του*, μτφρ., Ρ.Μπέρκνερ Θύραθεν, Θεσσαλονίκη 1999.
- Fine, G., “Plato’s ethics”, στο: *The Oxford Handbook of Plato*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2008.
- Gonzales, J. F., “Aristotle on pleasure and perfeccion” στο: *Aristotle, Critical Assesments*, Τόμος 3: Psychology and Ethics, Routledge, Λονδίνο 2002.
- Κάλφας, Β., Γ.Ζωγραφίδης, , *Αρχαίοι Έλληνες Φιλόσοφοι*, ΙΝΣ, Θεσσαλονίκη 2006.
- Καραϊσκου, Δ.Α., *Οι σημασίες της ηδονής στο Πλατωνικό έργο*, Διπλωματική εργασία, ΑΠΘ, 2007.
- Κατσιμάνης, Σ. Κ., *Πλάτων και Αριστοτέλης*, Gutenberg, Αθήνα 2003.
- Κεχρολόγου, Χ., *Ανθρωπιστικές σταθερές αυτονομίας στον Επίκουρο*, Διδακτορική διατριβή, ΑΠΘ, 2009.
- Κεχρολόγου, Χ., “Η τοπική του Επικούρειου σοφού”, *Ελληνική φιλοσοφική επιθεώρηση* 25/75 (2008).

- Koen, A., *Η φιλοσοφία του Επικούρου. Άτομα ηδονή αρετή*, μτφρ. Στ. Δημόπουλος
Θύραθεν, Θεσσαλονίκη 2005.
- Long, A. A., *Η Ελληνιστική φιλοσοφία: Στωικοί, Επικούρειοι, Σκεπτικοί*, μτφρ. Στ
Δημόπουλος, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1990.
- Μανωλίδης, Γ., “*Η προβληματική “γένεσις-ουσία” στο Φίληβο και ο
Επίκουρος*”, Ελληνική φιλοσοφική επιθεώρηση 6/16 (1989)
- Μερκενίδου, Ε., “*Αισθητοί και λόγω θεωρητοί χρόνοι στον Επίκουρο*”,
Εφε., 19/56 (2002)
- Nagel, Th., *Mortal questions*, Cambridge University Press, Cambridge 1979.
- Pais, I., *A filozofia tortenete*, Budapest 2005.
- Πελεgrίνης, Θ.Ν., *Οι πέντε εποχές της φιλοσοφίας*, Ελληνικά γράμματα, Αθήνα
1998.
- Πελεgrίνης, Θ.Ν., *Ηθική φιλοσοφία*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1997.
- Russel, B., *A nyugati filozofia tortenete*, ford. Doromboki J., Goncol, Budapest
1996.
- Sharples, R. W., *Στωικοί, Επικούρειοι και Σκεπτικοί. Μια εισαγωγή στην
ελληνιστική φιλοσοφία*, μτφρ. Μ. Λυπουρλή, Γ. Αβραμίδης, Θύραθεν,
Θεσσαλονίκη 2002.
- Τερέζης, Χ., “*Ο ηθικός ορθολογισμός στον πλατωνικό διάλογο Γοργία*”, Εφε.
18/54 (2001)
- Θεοδωρακόπουλος, Ι.Ν., *Εισαγωγή στη φιλοσοφία*, τόμος Γ, Εστία, Αθήνα 2006.
- Θεοδωρίδης, Χ., *Επίκουρος: Η αληθινή όψη του αρχαίου κόσμου*, Εστία, Αθήνα
1954.
- Vegetti, M., *Ιστορία της αρχαίας φιλοσοφίας*, μτφρ. Ι. Δημητρακόπουλος, Π.
Τραύλος, Αθήνα 2000.

Ψυρούκης, Ν., *Ο Επίκουρος και η εποχή μας*, Επικαιρότητα, Αθήνα 1986.